

С (862)
П 14

У. ГАЙСУЛТАНОВ

БОЛАТ-ГІЛА
ЙОЖАР

У. ГАЙСУЛТАНОВ

БОЛАТ-ГІАЛА ЙОЖАР

НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1959

1974

БОЛАТ-ГІАЛА ИОЖАР.

I.

Хьалхаваьлла воглуш вара воккха ши стаг. Царна тӀаьхьахӀоьттина доглура ши бер—12 шо долу кӀантгий, 10 шо долу йоллий.

Ши стаг кӀена вара. Амма, церан байн ког ловзуш долчу боларе хьаьжча, цхьаммо а лур дацара царна церан долу шераш. Цу шиннен а кхузткӀа шарал тӀехъаьлла хан яра. Шиннан а коьртахь даккхий, лаьржачу кхакханан месала куйнаш дара, логе кхаччалц доллу ветташ дӀадоьхкина юьйхина, ондачу, цӀахь дечу кӀадех тегна гӀовталш яра. Пезагаш

тїохула кога юьйхина наьдаран мачаш яра, кїеда
ча чу а диллина. Шиннийн а еха яьлла кїайн мажош
яра. Гїовталшна тїохула дихкинчу доьхкарех кхозу-
ра ехий шаьлтанах.

Царна тїаьхьа догїу ши бер а дара, цїена, кеч-
делла.

Дуьненахь мел иолу садоу хїума меттахьхьаеш,
ораматаш денъеш исбаьхьа бїаьсте тїееана, бїаьсте-
нан, кьастаме дина долу, дезде тїекхачарна хьошал-
тїа вьодуш вара воккха ши стаг, шайн уггаре а кегий-
чу берашца, луларчу юьрта. Цигарчу воккхачу стага
цаьрга хьошалтїа кхойкхуш хабар даийтинера, шайн
тайпано боккхачу яй чохь кхехко сту бийна, аьлла.

Оцу дїаяханчу ширачу заманахь ишттачу еш
чохь, и яй муьлхачу тайпанан долахь хилар хоуьйтуш
тїехь дехкина йозанан хьаьркаш а долуш болчу, хїор
тайпано шарахь цкьа жижиг кхехкадора бїаьстенан
лезде тїекхача. Оцу еш чохь кхехкош дара ниха а.
Зуда ялийна я тезет хїоьттина меттиг хилча а цу еш
чохь кечбеш бара кхача. Яй стоммачу зїенах кхозуш
бара кхерча тїохула. Дов кьастош кхел еш хилча
юкьара ян болчохь баккийн нах гул а лоїн, бехке веш
волчуьнга дуй боуьйтура. Нагахь санна, цхьана хїу-
манна нигат деш хилча яй кхозу зїе схьа а лаьцна дан
дезаш дара. Цїера ваьлла цхьанхьа вьодуш хилча зїе-
нах куьг тоха дезара. Доллучунна а тїехь лоруш бара,
адамана дахар латтош, адамана ницкь луш болу,
кхача чохь кечбеш болу юкьара боккха яй. Хїетахь
кхин лелош дин доцуш, малхана, хина, царна иштта
кхин йолчу хїуманашна корта бетташ хилла нохчий.

Шайн тайпанан долахь болу яй кхозучу зїенах,
шайна некь маьрша хилийта, шайн кхерча шаьш
юхакхачийта куьйгаш а тоьхна новкьа ваьлла вогїу-
ра хїара воккху ши стаг а шайн берашца.

Готтачу некьана шина а агїор луьста хьун яра,

юккъехъа гена ваьлча цхъана а адамо ког ловзаза. Бешерийн даккхий дитташ, тийначу дийнахь, меллаша хьокхучу мохо керла тедевлла доглу кегий глаш лестош, мох баьллачу дийнахь, догла йоккхий мохаца кьуйсуш-ловзуш санна, баххъаш сеттош лаьттара. Цу хьуьнах дара кьахъашту а, дакх а, бага а, ландагла а, кхин тайн-тайпанара а дитташ. Лаьмнашна лахъхъа йолчу меттигашкахь бен ца хуьлу стом болу дитташ: хьуьнан кхоррий, муьста лажжий, баллий, хьуьнам баррий иштта кхидершший. Лаьмнашкахъа хъала мел воьду хьун жим-жимма бен йоццш нилха хуьлу. Лаьмнашкахь лакха хъалаваьлча нагахь а ца карайо йол хьакха меттиг а — тилггий, чхераш херцаш атаелла гаьргашший хуьлу жимма акъара йолчу массо а меттигашкахь. Лаьмнашна уллорчу хьуьнхахь сов дукха акхарой кхерста: таьлна боьмаша черчий а, мокха берзалой а, хьуьнан хьакхарчий а, цюькъя лом а, чаглакхаш а, сейш а, акха гезарий а.

Кест-кеста воккхачу шина стагах цхъаммо, берашка вуха а хьожуш, олура:

— Таьхъа ма дисалаш. Акхарой ду шуна кхузахь!

Шайга ца аьлча а, баккхийчарна тлаьхъа ца дуьсуш доглура бераш. Некъан, йистошкахула девлла, дагана аьхна хьожа йоглу, хаза зезагаш лехьадора цара. Хара дуьне дерриге а шаьшшиннен дуьхъа кхоьллича санна, декхаделла, хазахеташ доглура и шиь. Хиннцалц цкъа а цера даьлла дехъа-сехъа дахана дацара и шиь.

Цхъана воккхачу стага сих ца луш, меллаша охъа а таьлна, схъайцира некъан йистехь луьллу еха глаж. Тлаккха шеи накъосте вистхилира иза бегаш беш:

— Ламир, аса говра хааве хьо?

Баттара схъаяьккхира цо шаьлта. Маьлхан нур къегира шаьлтанна тӀехь. Яйи ластийна шаьлта тоьхна гӀаж хадийра цо.

— Хан, хӀара ю хьуна говр! Воккхачу стеган говр Ӏаса ю.

Таккха шаьлта тоьхна, шена а хадийра цо гӀаж, йисина юьхьиг охьакхоьссира. ТӀаьхьавогӀучу Ӏанта иза шена схъанийцира.

— Дукха хан йоцуш хезира суна,— аьлла, дӀа-долнийра воккхачу стага Ӏамира ша юкӀахдитина, генара дуййна схъавогӀуш дуййцуш долу хабар,— стохка дукха халкъ гулделлачохь, берраш шайна кӀин-тӀера а бохуш, кхин лелор дац шайш аьлла, дош а дедла, цу Болат-гӀалахь болчара юха а дӀадолийна боху шайн талор. Новкъа воьдург йийсар доп дӀа а вуьгӀий, ломал дехьахь гуьржашна я туркошна вухку, боху, цара. Хьуна хезиний цунах хӀумма а, ва ГӀазал?

— Жимма хӀуманаш хезна суна а,— аьлла, жоп делира ГӀазала. — Мох боцуш гӀа ца леста. Бакъ ца хилча наха дуййцуш дацара. Амма деха лелор дац цара иза. Халкъ меттахъхьовр ду! Вуьшта, шайна а эхь ца хета. Цу Болат-гӀаларчийн баьчча воккха стаг, цхьана хенахь сан гергара стаг ма вара. Къан мел вели телхи-кх иза, атта дахар деза а хаац... Коьртахь таж цахилар бен кхин къастам боцуш, массаьрга а шена дуй а банийтина, паччахь санна ву, боху, иза цу гӀалахь болчарна тӀехь куьйгалла деш.

— Цара шайн гӀали тӀе боьду некъ кхин а эрча-баьккхина, боху. Шн стаг юх-юххе хӀоьттича дӀава-халур воцуш готта бу боху иза. Цхьана агӀор, пен санна, нисса ирах шера лам болуш, вукху агӀор — чухьаьжча бух ца гуш кӀорга Ӏин долуш. Иштта иза делахь тӀемаш долу олхазарш бен царна тӀекхачалур дац, цара и готта некъ шайн Ӏалашоне лаьцча.

— Уьш мел чӀогӀа чӀагӀбеллехь а, халкъана карор бу царна тӀекхача а, цаьрга жоп деха а некъ!

— Иза харц дац.

Иштта къамелаш деш уыш схъабоглуш, царна хъалхахула ши-кхо глулч бен гена боцуш некъ хадош длабахара лаьхъа.

— Глазал! Ботьха хлума!

— Ойи! Некъ хадий-кх цо!

Воккхачу шина стагера кхин дош далале тлехъаьд-дachu кланта яраш юккъе кхоччушехъ ластийна глаж туйхира. Лаьхъа, саца а сецна, цлоганах члагарш еш хъаьвзира, гложо вон лазийна. Глаж нийса кхетта хиллера. Кланта кхин а моситтазза глаж туйхира. Лаьхъа длатийра.

— Тлахъаьлла ву клант-м! — элира ламира, некъ а хадийна, лаьхъа дла ца бахарна дикка дагана там хилла.— Корта аталахъ цуьнан, корта ца аьтча ден-лур бу хъуна иза.

Кланта лаьхъанан корта гложца этира.

— Хинца жимма сехъа а баккхий, аркъал бил-лал иза. Йочунаш хир ю иза иштта битича.

Кланта воккхачо боххург дира.

Кест-кеста йоле хъожура клант, цо муха тлеэцца техъа шегара даьлла хъуьнар, бохуш. Цуьнан майраллех цецъялла, иштта доьналла долуш шен доттагI хиларх, шен дагахъ дозалла деш йоглура йол.

— Цхъажимма а ца кхоьру хьо царех?

— Дера ца кхоьру. Церан дийнна арданг хилча а кхералур вацара со-м, сайгахъ глаж мел ю. Хьо кхоьру, Кхокха?

— Кхоьру. Цара лаьцца я когах хъаьрчича, хлун дийр дара ахъа?

— Цаьрга лоцуьйтуш мила Иийр вара!

Цхъана агIор — малхбузехъа — хъун чекхъелира, цуьнан метта башха клорга а доцуш Ии дара, басехъ яьлла лоха кол а йолуш. Лахашхула доьдуш лама-нан шийла, сирла хи дара. Шен жималле ца хъожуш, йоккха гIовгIа йора хино. Дадахар дукха охъанехъа

хиларна, чехка доьдуш тлулгаш тлера тлулгаш тле
кхнйисалуш, йора цо гловгла. Сихха, шерачу аренга а
кхачна, ша санна долчу кхечу хих дла а ийна, ци
гахь стам а делла, парглат, дозаллица шен тулгеш
етта, сихделла доьду мотталора иза.

— Јамир, вай кхузахь садаьча хлуи дара техьа?

— Бакъахьа хир ду. Хаза яьлла буц а ю кхузахь.
Хлара, Лечи валол, охьа а воссий, хи дохьуш воьт
туьтанна чохь.

Хи да воьдучу Лечина, тлехьа лакхахь гловгла хе-
зира. Сиха, ведда вухавеара иза. Басех хьалаволлу-
шехь гира цуина, ялх-ворхI стаг хирволуш нах, ши-
на декъа бекъа а белла, воккхачу шина стеган, лаьт-
та охьа а виллина, букъа тлехьа куьйгаш доьхкуш,
бохкуш. Шен карара туьта кхоьссина цхьаннен
букъах туьйхира Лечас, тлаккха тлехьаьдда кхечуи-
на шен кегий буьинаш туьйхира.

— Хе-хе, турпалхо висина! — аьлла, мохь туьй-
хира цхьаммо, лиэтай Леча а гина. — Вайна вез-
зарг ву шуна хлара!

Тлехьашха тлехкеттачу цхьаммо дIалецира Лечин
куьйгаш. Шен куьйгаш дIалаьцча Лечас, дегI а сат-
тийна, пхьаьрсах цергаш йоьхкира. Вон лазийначу
вукхо куьйгаш дла а хьоцуш, Лечина букъа юккье
буьй туьйхира. Леча охьакхийтира. Кхечо оцу сохьта
куьйгаш букъа тлехьа дехка долиьра цуьнан.

ЙоI, Кхокха, кхераелла, Iадийча санна, лаьттара
йистехьо.

— Маржа яI! Сан жималла, схьаелар-кх хьо! Аса
бийр бара шун болх, тлаккха хуур дара шуна! — бо-
хуш, куьйгаш даста гIертара Глазал. — КIиллой!
Тешнабехкаца бен кIиллоша хIумма а ца до. Майрра
дуьхьал лата ма вац шух цхьа а, тлехьашха тлехе-
та бен.

— Глазал! — мохь туьйхира Јамира. — Воха ма
вохалахь!

— Вовхна вац хьуна со-м я вухур а вац! Кхарна мовттурш-м генахь хьаха ду!

Пелеттачу талорхойн тобанах, лаьржа маж а йолуш волчу, Мокхаз цле йолчо омра деш элира:

Повттат хьала! Кхузахь кхин ле ииш йолуш дац тхо. Же, сихалела!

Хьалхаваьлла куьйгаш дихкина воккха ши стаг а, тлаьхьахловттина дихкина куьйгаш долуш Леча а, цунна юххехловттина йовлхуш йоглуш Кхокха а йолуш талорхоша длабигира уьш гена йоцучу, ломахь йолчу Болат-гала.

Новкъахь Кхокхас даьхна зезагаш, охьакхиссин-чохь дисира, маргалат а дела.

II.

Хьажош дехкинчу даккхийчу, шерачу тлулгех дина, тле латта а тесна бархл-исс цла дара кховлина лаьтташ. Юххехь пхийтта метр хиллат лекха блов яра оцу тлулгех йина, чухула, гларол, лакхарчу корашка хьалаволуш бина ламн а болуш. Кор кхоь дара. Довалгла кор — кылбехьа дерг, пен ломехьа хиларна, ца деш дитинера. Гларол данма хаддаза лаьтташ вара, юххерачу шерачу аренашкахула воглу-воьдург ларвеш. Кlorга лин схьахьавзуш гола тухучу меттехь, лаамо леррина, гала яйта санна йитинчу, шерачу майданахь йиллина яра Болат-гала. Цуьнан и лаамаман къастамаш хиларна тиллина яра цу галина и цле. Галина малхбузехьа лекхачу лома юххехула дла лин дара. Гаш юх-юххехловттина ши стаг дла а вахалур воцуш готта бара галина тлебоглу некъ. И готта некъ бара бле глулч гергга беха. И цхьа агло тлулгех йина лекха керт йолуш яра. Пом хилла меттиг хилча галина тлекхачалур вацара цхьа а. Гали чохь бехачийн ларба безаш и цхьа некъ бен бацара. Цу новкъа чухьаьдда во-

г'лург, шаьш пена т'лехьа а левчк'нна, ч'луш кхоьссина
вожо аьтто бара г'лалин бахархойн.

Г'лалн чохь бexаш болчарна т'лехь куьйгалла деш
церан баьчча вара 65—70 шо хирдолуш воккха стаг.
Верриг а г'лалн чохь вexаш верг — божарий, зударий,
бераш ца лерича, 60 стаг гергга вара. Божарех цхьа-
берш талла лелаш бара, цхьаберш лаьттаца болх
беш бара, генахь йоцчу т'лулг к'лезинг болуш йолчу
лаьттан майданахь — к'лаий, муккхий буьйш. Зударий
ц'лахь долу г'луллакхаш деш бара — божаршна юург
кеч'ешший, т'ларг'ла к'яжбешший, урчакх х'овзош
динчу т'лерг'лан эхангех цхьацца к'ладийнан тайпа а
дой, цунах бедарш тоьгушший, бераш лалашдешший.
Бераш лалашдар-м уьш дузийчх'ана кхачам болуш
дара. Кхиаррий, цхьацаннах кхетаррий баккхийча-
ра лелоринг тергалдарх лемаш дара царна.

Т'лаьх'арчу хенахь воккхачу стеган куьйгаллица,
наггахь бен ца боьлхуш талла эхар д'ла а тесна,
дехьа-сехьа воьдург лоций ийисар дой, к'ылбехьа
гуьржийн махка лаьмнашна дехьа д'ла а вуьгий вух-
кура дикачу мехах. Цигара оьций шайна оьшург а
йох'уш ц'ла бог'лур. Хаьара воккхачу стагана иза
кхераме г'луллакх дуйла, амма луш болу мах дукха
безарна кхерам т'лехьа г'лертара. Нахана цара иштта
бохамаш беш хиллачу х'алхарчу хенахь воккхачу
стеган ши к'лант юк'яхь а волуш, гонаха бexачу не-
хан караваханера ворх'л талорхо. Уьш могуш, маьр-
ша буьтург воккхачу стага дош делира х'летахь кхин
нахана ийисарш дар ца лело. Цул т'лаьхьа шо гергга
хан д'лаяхара уьш талор д'латесна бexаш леш.

Т'лаккха а, марзделла х'лума диталуш ма цахилла-
ра, юха а д'ладолийра цара шайн талор, жима а, вок-
кха а ца хоьржуш. Х'алха шен хилла долу дехьа-
сехьа бexаш болчаьрца гергарло а д'латесиравоккха-
чу стага. Шен талорхойн тоба цхьанхьа адаманна
к'лело ян яхача, уьш ц'ла кхаччалц саб'ларзлой х'нийза-

ра иза — царна юккѣхъ хіинца цуьнан виъ клант вара. Дага ца догІура воккхачу стагана, кхечу ада-машна а, шена санна, шайн бераш деза, бохург.

УьйтІахъ малхехъ хинна Іеш вара баьчча — воккха стаг, ехачу клайчу можах куьг а хьоькхуш. Цхьа сур бераш дара тхьоз тохарех, гІулгех ловзуш. Берийн гІовгІанаш къаьсттина чІагІъеллачу хенахъ, бІовн лакхарчу корера схьа мохъ хезира:

— БогІуш бу! БогІуш бу! ГІийсарш ду далош!

Воккха стаг сиха хьалагІаьттира.

Доккха са а даьккхина, уггар йистехъ долчу цийнан тхов тІе велира иза. Хьаьж тІе куьг а лаьцна, новкъа дІахьоьжуш лаьттара воккха стаг вехха. Бераш а шайн ловзар дІа а тесна цхьадерш бІовн корашкахулий, цІенойн тхевнаш тІерий новкъа дІахьоьжуш дара. Керта гулбелира зударий а.

Дукха хан ялале схьакхечира талорхой иийсарш далаш. Талорхойн баьччех воккхачу стагах, бІаьрг кхетташехъ вистхилира ГІазал:

— Барза! Хьайн делана а, халкъана а гергахъ тамехъ доцург, къилахъ дерг хІунда леладо ахьа. хІунда леладойту ахьа кхаьрга а? Эхъ дац хІара...

— ГІара ма елахъ! — аьлла, лаьттах Іаса туьйхира воккхачу стага Барзас, ГІазал шена вовзар ца хоуьйтуш. — Хьоьгара хьехамаш эшна валийна вац хьо кхуза.

— Шайн дешан дай ца хиллачу, шух хІун диканг дер дара! Наха кхайкха а бина шуна хІуй, гІур а бу иза шух!

— Дакъовла хьайн и къанъелла муцІар! — аьлла, клоршаме тІечевхира воккха стаг Барза. Юха, цІа баьхкинчу талорхойн воккхах волчу Мокхазехьа а вирзина, элира цо: — Аса мосазза аьлла шуьга къенанг ма валаве. Царех Іуьрг даьккхина шай а ца лойла ца хууш ду шу? ДІа новкъа ваккха хІара къена шиъ, кхин юха ца вогІу волчу!

Тіебеттабеллачу талорхоша Ёювна тїехьа боьду-
чу новкьа дїатакхийра кьєна Іаміррий, Глазаллий.
Кхин и шиъ гур воцнийла хууш санна, царна тїаьхьа
хьаьдира Лечий, Кхокхий. Талорхойх цхьаммо, схьа
а лаьцна, сацнийра и шиъ. Йоккха хан ялале Ёювна
тїехьара гїийла мохь хезира. Цигарчу кїоргачу Іин
чохь кьайлавелира воккха ши стаг. Омра дира вок-
кхачу стага Барзас, Іаьржа маж йолчу Мокхазе:

— Кхана сахилале новкьа вер ву хьо, хїара
кїанттий, вуьшший эцна. ЙоІ кхузахь юьтур ю вай.

Вуьш — хьалха йийсар дина валийна жима ши
стаг вара. Зударний ца бухкийтора Барзас. Зударний
гїалахь оьшуш бара цхьацца белхаш бан, кьаьсттина
кегїйнаш — шайн тайпана болчех зударний маре би-
га йиш цахиларна, кхечеран зударний цаьрга маре а
цабаларна — безара гїалахь йийсар дина, кьаьстти-
на кегїий зударний.

Оцу сарахь диккачу ханна дїа-схьа кьаьстира Ле-
чий, Кхокхий. Буьйса яьккхира цу шиммо, дерриге
хилларг, гїенаха хилча санна хеташ, шайн дайх хил-
ларг ца хууш, амма царна боккха бохам хилла хи-
ларх шеко йоцуш, уьш юха ган сатуьйсуш. Гїалина
уггар чохьа долчу йистерачу цїа чохь йийсар дина
валийна волчу шица стагца буьйса яьккхира Лечас.
Йийсарш ца бовдийта, цераи куййгаш а, когаш а дих-
кина дара. Ценкьа тесначу декьачу ча тїехь бийши-
на бара уьш.

Кест-кеста доккха са а доккхий, вистхуьлура йий-
сарех хьаьрса маж а, мекхаш а долу жима стаг.

— Маржа дуьне яІ!

— Ва кьонаха, ма дахахьа даккхий синош.

— Дера дохур дацара хїокху сайна тїебеанчу
балех со муха вер ву хаахьара-м. Хїокху йовссарша
кхана цхьана дуьненан йисте а вигна вухкур ву,
ткьа цїахь болчу сайн денний, нанний, доьзалний ми-

чахъ ву а, хилларг хлун ду а ца хууш, довр долчу да-
харх кхоам хета-кх.

— Хьо ца! хилла ца la кхузахъ.

— Хьан дагара-м ца хаъара суна. Хьо-м я уыйр а,
я къамел а доцуш ву... Хьан цѣ хлун ю?

— Куыйра ю. Коьртах хлума тоьхна корта лозу
сан.

— Суна-м ца туыйхира цара хлумма а.

— Делахъ, хьо иштта дуьхьало ца еш караварна
хлнца даккхий синош а ца дохуш le хьо. Хьан дага-
ра-м хира суна, хлокху жимачуьнан ду къа. Дукха
хан ялале кхунна дерриге а дицлур ду. Кхечу махках
вола а воьлла, шен даймохк а бицбелла Иийр ву
хлара.

Лечи велхаран къурдаш а беш lара. Шех лаьцна
къамел доладелча сакх хилла длатийра иза. Ёийсаро
и тlаьххъара дешнаш аьлча са ца тохаделира цуьнга
дуьхьал вист ца хуьлуш lan.

— Со-м Иийр вац, со мичча вигича а, цlа ца кхо-
чуш! Цlа а кхочур ву, со хьийзочу хлокху боьхачу
адамашна доькхур а ду!..

— Нийса боху! Хьо ву хьуна дика клант! — элира
йистехьо lуьллучу Куыйрас, тlекlирвелла Лечийга а
хьоьжуш. Юха хьаьрсачу стагехъа а вирзинна, билгал-
даьккхира: — Оццул жимачу цуьнан дагара хинча а
ца lало со хьох ца кхаьрдича. Доьналла доцуш стаг
хилла хьо.

— Жималла дуьйцу хабарш ду уьш.

— Делахъ а товш ду! Цо биц бийр а бац шен дай-
мохк, хьо ву иза биц бен верг!.. Хьан цѣ хлун ю
клант?

— Лечи ю.

— Маржа Лечи яl, тlемаш долуш велара вай-
ши!

Хьаьрсаниг кхин вист ца хуьлуш длатийра. Бо-
дашкахъ кест-кеста хезара цо доху даккхий синош.

Лечис хаьттира:

— Дадаглар кхара мича бигина ца хаьа шуна?

— Иин чу кхиййсина.

Глар!, аьлла вилхира Лечи дерриге дер! дегош.

Дикка хан яьлча к'ладвеллий, г'елвеллий хиларна
Лечина наб кхийтира.

III.

Сахуьлуш седарчий довчу хенахь, иийсарш сама-
бехира. Наьлара дуьхьал оьллина доккха бежанан не!
дла а даьккхина, чувелира виь стаг.

— Хьалаг'овтта! Наб ян цахь дац шу!

Иийсарш меттахьхьайра. Самавелира Лечи.
Юьхьенца дика набарха валаза волуш, ша мичахь ву
ца хууш цецваьлла д'ла-схьа хьаьжира иза. Юха оц
сохьта дагадеара дерриге а селхана хилларг. Дог
лаьвжира цуьнан, логе г'юьргира велхаран к'ьурдаш.
Цаьххьана хезира цунна:

— Бер мукъане ма хьийзадахьара аша, жимма а
шайн кийрахь дог делахь.

— Хьо вара тхан кийрахь дог ду я дац хьажаза
висинарг!

К'оршаме биьлабелира чубаьхкинарш. «Велха а
вилхина, шун дог кхардор ма дац аса!» — аьлла, шен
дагахь ч'ларго ййра Лечис.

Когаш д'ла а баьстина, иийсархой уьйт'ла бехира
талорхоша. Юххерачу ца чуйра араедда Лечина
т'лехьаьдира Кхокха:

— Лечи! Лечи! — бохуш, мохь а хьоькхуш.

Цхьана талорхочо, пхьарс лаьцна Кхокха саца а
йина, мохь туьйхира:

— Ва Зезаг! Хьо х'ун деш луьллу цигахь йижина!

Сиха араелира, ешан санна, к'юзарш а охкийна,
ноккха стаг. Морзахца санна, шен декъачу куйгаца

къевллина Кхокхин жима пхъарс лазош схъа а лаьцна, ца чу дlатакхийра цо иза.

— Моьлкъа, са а хилале сама а яьллий,— бохуш, лен а луьйш.

Шийла мохъ хьобкхуш поьлхура жима Кхокха.

Талорхоша, го а бина, дlабигира иийсархой къил-бехъа болчу новкъа гуьржийн махка лекхачу, акхачу лаьмнашкахула. Ца ваьллачу денна бен адамо некъ биьр боцуш болчу, чухъаьжча дукха кlорга хиларна бух ца гуш долчу lаннашна юххехула болчу, готтачу новкъа дlанхира уьш. Гонаха цхъа а тайпа дитт а я кол а яцара.

Ломал дехъа бевлча, охъа мел бовлу цкъа а ло хилли те, шело хила а хуьлний те кхузахъ, бохуш, меттигаш яра. Говллец поглуш яьлла, бес-бесар зезагаш юккъехъ долуш, къорза куз санна, хаза буц, луьста яьлла хьун яра. Маьl-маьlехъ блешераш хьалха, лаьмнашкара охъаширшина чхераш дара заманоь, мохой, малхой, догlанаший кегий дина. Иштта масех чхар болуш шерачу майдана кхечира талорхой иийсаршца. Делкъал тlаьхъе яра. Садала охъахевшира уьш цигахъ. Боккхачу чхар юххе нисвелира Куьйра. Тlехъадихкинчу куьйгашца цунна хааделира чхар ира са болуш хилар. Чlорlа ларлуш, гучуваларна кхьоруш, берриге дегlан ницкъ тlетелoш чхоран сонах хьекха волавелира иза шен куьйгаш дихкина полу локкхар. Поккха хан ялале локкхар хедира, цуьнан куьйгаш мукъадевлтира. Ша накъостех тосуш лхъаьрсах бихкинчу бухкан юьхьнг сиха дlа а яьстина, иистехъо бевлла lаш болу талорхой меттахъхьан кхилале хьала а иккхина, дlаведира иза. Цунах блъьргкхетта хьалалилхина цунна тlаьхъабевдира талорхой, оцу сохъта царех шиь юхавирзира бухара шиь ларва. Парlато дукха езарна, веддачу иийсаран когаш чlорlа маса бара. Иза дикка хьалхаваьлла вoьдура. Цунна тlаьхъа воглуьчу шинна талорхочо вед-

да вогггушехъа, вовшашца дага а ваьлла, иза шайга схъалацалур воцнйла хинча цхъабосса, саца а соцуш, секхалодмаш озийна члунаш кхоьссира. Цхъа члу мох хадош, шок тухуш, веддачуьнан лерга юххехула длабахара, шолгла члу букъах кхийтира. Ведда воьдург охъакхийтира. Чехка цунна тле веара ши талорхо.

— Аса кхоьссина члу бу кхунна кхеттарг, — элира цхъаммо дозаллица.

— Бу те. Вийн ахъа хлара. Хинца кхунах цхъа а пайда оьцийла дац вайн. Айхъа лур ду ахъа вайн баьччина жоп. Вен ца вуьйш, чов ян езаш хиллера. Дархо а вохкалур вара вайга буьззинчу мехах ца вохкавелча, эха мехах мукъана а.

— Хьанна моьттура...

Цхъана талорхочо целаран мача юьйхина болу ког юьттира воьжна луьллучух.

— Хлан валo, хлара кыйгашний чаглалкхашний вуьтур вай.

Талорхой, хъарса йийсаррий, Лечий хьалха а ваьккхина, длабахара. Цу веддачу йийсарх члогла дог лозуш воггура Лечи. Ткъа хъарсаниг шен сих кхоьруш воггура.

— Ца веддехь дийна хир вара, — бохуш.

Уьш оцу майданара длабахана дикка къайла-бевлча, гена йоцчу хьуьна юккъера гучуелира вир лаьल्लीна йоглу зуда. Йийсар длаведдачу малхбалехъа яхара иза. Йоккха хан ялале тлехчецира иза луьллучу стагана. Гор а лахъелла цуьнан деге кубг лецира зудчо — дог детталуш дара. Иза хьенан мила ву ца хуучу, ларамаза тлелоттаелла, нехан стаг валаза вуьла а хиина, зудчан са парглатделира. Сиха хъала а айина, ларвеш вирана тле виллира цо иза. Цуьнан когаш цхъана аглор а, кортий, куьйгашший вукху аглор а кхозуш, меллаша виран юьхъ а лаьцна длавехьира зудчо дархо.

Генахъ йоцуш йолчу гуържийн клотарахъ Іаш яра и дикка хене яълла зуда. Цхъана адамашна ца гойгуш, некъ боц-боцчухула йоьдуш шен цла вехъира цо дархо. Иза цла чу а вехъина, едда яхана шайн клотарара цхъацца дарбанаш лелош волу воккха, къежвелла стаг а валош юхаеара иза. Воккхачу стага йила а йилина, тІе дарбанан бецаш а ехкина, дІайнхкира дархочун чов.

— Мичахъ карийна хъуна хІара, Ману? — аьлла, хъаьттира воккхачу стага.

— Гена воцуш. Со декъа дечигаш лахьо яханера хъуьнах. Геннара хъаьжча, новкъа богІуш нах гира суна, царна юккъехъ жима цхъа бер а дара. Схъа хетарехъ нохчийн чуьра богІуш бара уьш, йийсар ди на нах бохка балош. Доккха хІума а ду хІара-м, ара-хъарачара кхуза схъакхуьйлу йийсархой, вайчара туркой махка дІакхуьйлу. Маца дер ду техъа хІара, хъайба санна, стаг вохкар вайна юккъера дІа!

— Вайн элий севцича цу боьхачу гІуллакхана тІаьхъавала кхин стаг хир вацара. Уьш бу и дерриге а лелораш.

— Къа ду-кх цу мискачу клентан дех-ненах а ваьккхина схъавалийначу.

ЦІенкъа тесначу кхекхеш тІехъ Іуьллучу дархочо меллаша дІабиллира бІаьргаш. Ша мичахъ ву ца кхеташ дІа-схъа хъаьжира иза, юха клегархаа вуьйлира. Воккхачу стага саца а вина, вела а къежаш, дІавижийра иза.

— Меттах ма хъелахъ, диканиг, чов юхахъа ер ю хъан. Хъайга аьлларг деш хьо хилахъ йоккха хан ялале, нанас дена ма варра хир ву хьо.

Буйьцучу маттах ца кхетара дархо. Амма иза коьртачух кхийтира: талорхойн карара ваьлла, бевзуш боцчу доттагІашна юккъехъ ша хиларх. Воккхачу стагей, зудчунгий хъаьжна, дархо гІийла велакъежира.

IV.

Са хилале бохург санна, хьалхе самавоккхура Лечи. Кхиболчу, цул дуккха а баккхийчу, ялхошца цхьаьна, элан Арчил Даднанин жа дажош вара иза. Эло эцнера иза цуьнан жимачу зудчо дехарш а дина. Цуьнан жималлех кьахетта, цхьана вочийн каракхачахь хIаллакьхир ву, ткъа шайгахь вехаш Иийча цунна дика хир дара-кх, бохург дагатесна эцийтанера цо иза. Бакъ дерг аьлча, элан лейх цхьа-шиъ дIакъастийчхьана, кхечара массара а везаш лела а вора иза, нуьцкъала белхаш а ца бойтуш. Дерригенах Лечина хало еш дерг, жималлехь мерза йоглуш йолу наб кIезиг яр дара. Сахилале хьалагIоттура, буьйса дикка тIаьхьаяхча бен дIавуьжийла ца хуьлура. Бераш ловзуш гича хийла дог Iаьвжий, тIехволура Лечи. Жим-жимма Iемаш гуьржийн мотт а Iемира цунна. Бакъ ду, жималлехь мотт сиха-м Iема, делахь а гуьржийн меттан цхьацца дешнаш нохчийн маттаца доглуш хиларна сиха Iемира цунна. Гуьржаша вирах — вири олу, котамах-котаи, жIарх-джвари, не-нIх-нана, ткъа, кIиранна чохь долчу денойн цIераш кьаьсттина шера цхьаьна йоглу: кIира-квира, шот-шIетети, пIераска-пIараскеви и. дI. кх.

Доллучу хIуманых тамаша беш хьоьжура Лечи гуьржийн, шена цкъа а ца гинчу, дахаре. Дерриге цигахь дерг цунна керла дара, цкъацкъа цо дин а дора цунна, шен дахар. Иза а наггахь бен ца хуьлура. Жимма а шен мукъаяьллачу миноташкахь кьилбсехьа долчу лекхачу лаьмнашна тIе, шен коканаш санна болу, Iаьржа бIаьргаш а бугIий, лаьтташ хуьлура иза.

Цкъа, цхьана дийнахь доккхачу диттах букъ а гоьхна Лечи хиина Iаш волуш, шок а локкхуш, кога буьхьара а лелхаш цхьа жима кIант веара цунна тIе, стенна делахь а цхьана хIуманна чIогIа воккхавер а долуш юьхьа тIехь.

Не ма кхаччара вистхилира иза.

— Схьакхечи со а. Со Хвичо ву.

Лечи ца кхийтира кланта бохучух. Иза цига цец ваьлла хьаьжча кланта хаьттира:

— Хьо Лечо вуй?

— Ву.

— Хинца дуьйна цхьаьна дажор ду вайшиммо жа. Эккхий со эло кертара. Хьажал! — аьлла, тлехьа а вирзина, коч хьала а айина, шен букъ гайтира цо. Царула цле асанаш хинттинера букъа тлоьхула, цхьайолчу меттигашкахь чкьор иккхина цли детта меттигаш а яра. Дегаза хетта Лечин дог лаьвжира. — Тохура санна, члогла а ца йиттира суна тахана. Суна еттар Кургухона тледожира эло, ткъа цо со божал чу а вигина иштта яйн йиттина, еккхийра.

— Хиун бехк баьллера хьоьгара?

— Божал чохь луьллуш цхьа у дара, тлехь ира хьостам а болуш. Соьга и у дладаккха аьллера. Амма со вицвелира. Хлетта эло эцна ялийна цхьа говр кертахула жимма йола а ялийтина, божали чу ялийча цуьнан ког оцу хьостамна тле нисбелира. Говр оцу сохьта тохаелира, ведда божали чу веанчу элана и дерриге а гира... И-м дикахо а ду. Кхузахь нарглат ду, кертахь чул. Хинца цхьаьна хир ву вайшиь. Воккха стаг Иаго ма вац гуш?

— Иза герзана молха дан вахана. Берзалой кхузахь буйсанна хаалуш.

— Хьо-м ирс долуш хилла Лечо. Керта ца нислуш, жа тле нисваларна доккха ирс ду хьан. Цигахь цхьа цуьрриг а садоийла яц. Иаго а сан ден шича ву, дика стаг а ву иза.

Оцу дийнахь дуьйна, хьалха санна сингаттаме дачара Лечина. Хвичоца доттаглатла тасаделла, денодено иза чларг а луш, ши ваша санна вара и шиь. Лечин хеннара вара Хвичо а, амма члогла тлахьаьлла а,

хъекъал долуш а, сацам боцуш даиманна цхъацца деш а, ловзуш хуълура. Воккхачу стага Иагос а дикка паргIато еллера шина кIантана. И шиъ ловзуш гуш дог декхалой, воккхавеш, къанвелла хебаршка ихина юьхъ, кхин тIе а хебаршка оьхуьйтуш велакъежаш Iара иза шина кIанта цхъацца ловзарш деш. Наг-наг-гахъ шен жа муха ду хъажа вогIий схъакхочура эла Арчил а. И геннахъ гучуваьлча цхъацца жIаьла юххе а доккхий дIа-схъа даьржинчу жана гонаха хьийзаш шаьшшиммо цхъа къаьхъа де до моттуьйтуш, шаьш-шиъ ца хилча дерриге а жа хIаллакьхир ду моттуьй-туш хьийзара ши кIант. Ткъа элана-м ца хаарийца жа дажор а, цунна Iуналла дар а муха ду. Цхъана минотана гучу а волий, кхин веха ца Iаш, говр хох-кий дIавоьдура иза. Дерриге а элан дог лаьтташ дерг говраш эцар, рема стамъяр дара. Кхин цхъана а хIу-манан бала кхочуш вацара иза. Жах дерг дерриге а воккхачу стагана Иагона тIедиллина дара, жима ши кIант цунна гIоьнна веллера.

V.

ЦаI бен воцу кIант а вала а велла, ша йисина, ге-нахъ бехаш болчу шен тайпана нахана тIе кхача а йиш йоцуш, Болат-гIалахъ ехаш яра йоккха стаг Месаш. Цуьнан йоккха хиларе ца хьожуш, садоий-ла ца юьтуш белхаш бойтура цуьнга гIалахъ бехачу, шайн доьзалца болчу зударша. Борша нах а бацара цхъана а хIуманна тIехъ цуьнгахъа гIо док-кхуш, цуьнан цхъанна а тIетевжийла йоцийла хууш. Цхъа болх чекхболлушехъ кхин болх лора цуьнга, цо дуьхьало йича мацалла юьйр ю, бохуш, кхерамаш а туьйсуш. Цу йоккхачу стаге Месаше дIаелла яра жима Кхокха. ХIор денна Месашна гIо дора Кхо-кхас цхъацца гIуллакхаш деш. Зударий хи дан шов-дан тIе боьлхуш хилча, цаьрца цхъаьна йоьдура

Кхокха а, йоккха ши туьта а оьций. Месаш тIаргIа къажбеш хилча, цунна юххе охъа а хойй, тIаргIа къажбора цо... Доллучунна а Месаша дечунна тIехъ шеге далуш долу гIо деш дакъа лоцура цо. ГIалин уьйтIахъ, и санна долу, кегий зудабераш тайннгех ловзуш хилча я божабераш цхъацца ловзарех ловзуш хилча, цаьрга хьоьжуш сецча баккхинчу зударша тIаьхъа туйнаш а кхуйсуш, дIаэккхайора Кхокха. Ткъа воккхачу стага, баьччас, ша ишттачу метте нисвелча олура:

— Шайх безам ма байа! Шуйца яха дезий цуьнан-м.

Амма вукхара иза йийсар дина ялийна хиларна адам ца лорура.

Сахьийзара Кхокхин. Йоккхачу стаге Месаше шен дагара а дуьйцуш, елха а йоьлхуш, латкъам бора Кхокхас кест-кеста:

— Ва, баба Месаш, сан нана ялаза мукъане а юй те?

— Дера хир ю. Вон бала а ма бу цуьнгахъ берг. Хийла гIийла ойланаш йо хир ю цо: «Ва сан жима Кхокха! Бола цIа, тIема а балий!» — бохуш.

— Лечи вуй те дийна?

— Дера хир ву иза а дийна, цхъана генарчу аренашкахъ сагатдеш Iаш хир ма ву. Сан хьоме кIант схъавелахъара цо йоккхур яра хьо хIокху балех.

— Дийцахъа, баба Месаш, хIунда йира цунна чов?

Мосийттазза Кхокхина дийцина, шен кIантана чов ир дийца йолаелира йоккха стаг Месаш, мел дийцича а юха дийца КIорда ца деш.

— Цхъана дийнахъ хIокху гIалахъ бехаш берш берриге а схъагулбира тхан тайпана хъалхара волчу воккхачу стага баьччас. ТIаккха къамел долиьра, гондIа бехаш болу нах аьтту баьл-баьллачухула схъа а ловцуш, ломал дехъахъ бехаш болчу гуьр-

жашний, туркошний бохка беза, цара даккхий ахчанаш а луш, кхин йолу бахамана оьшу хлуманаш а луш, уьш оьцу, бохуш. Сан хЮме клант баьччина дуьхьал вистхилира, кьилахь ду, ша санна волу стаг лаца а лаьцна, я жима бер лачкьийна дех ненах а даьккхина, дохка дигар, аьлла. Баьччин воккхах во-лу клант вон вистхилира сайчуьнга. Оцу меттехь цу шиннийн дов делира, и шиь шаьлтанаш а етташ летира. Борша нах шаьлтанаш етташ ма латтара ца леташ, баьччин кланта, тешна бехк бина сайчунна цаьхьхана гай тле шаьлта юьтттира. Оцу чевнах ши де далале сан клант велира. Цул тлаьхьа дуьйна соьгахь хIара Iазап даллош бу хIорш хьуна ма гарра. Сайн нах болчу дIаяхийта бахарх дIа а ца йохуьйту со кхара. Кхоьру йовссарш, шаьш адамашна мел баьккхина бохам аса дIакхайкхор буйла хууш. ХIокхеран тайпана болу кхечахьа бехаш болчара а кхарна хIуй кхайкхийна бохуш а хезна суна. Йовдийла делахьара тоххура дIаяхана хир яра со. Цхьа некь бен бац кхузара араболуш, иза а кхара дийнахь а, буса а ларбеш бу. Асар дан яхача а гонаха ха хIоттадо. Цхьана а агIор йолийла дац. Хьуна а тоьла, дерриг диц а дина, хьуо кхарна езийтича, йоккха хилчхьана цхьаьнга маре лур ю хьо. Я баьччас, хIетталц дийна ша висахь шена юьгур ю хьо, шен кхоьзуда яра аьлла ца Iаш. Юьхь-сибат чIогIа хаза ду хьан, хIинцале а, хьоьга лерина хьоьжуш хуьлу баьчча.

— Ма дийцахьа, баба Месаш, и саннарш,— аьлта, дийхира Кхокхас.

— Аса-м дуьйцур дацара сайна иштта хеташ ца хилча. Кьа хета-кх хьох. Дан гIо дац сан хьуна. Кьа хета-кх.

— Хетахь а ма дийцахьа.

— Кхин хIун дийца аса хьуна? — аьлла, хаьттира лерна тIера йолчу йоккхачу стага, Месаша.

— Хъайна луъург.

— Са-м дац кхин хъуна дийца хlумма а. Дерриг сан дахар хъуна гуш ду-кх. Хъалха а хlарра леладора аса, хlинца санна дукха ца лелийнехъ а. Хlара ду-кх дерриг сан дахар. Хуьлуш болу синкъерам цхьаммо зуда ялийча вайн заьlап стага — хъуна гиний иза? — шен шедиг а локхуш ловзаргахъ хуьлу, божарша шортта дlамуьйлуш ниха а долуш. Кхин-м дац хlумма а. Я гина а я дийца а дац.

— Иштта хlинца санна дара гуттар а?

— Дара. Наггахъ сан хьомечу кланта талла воедний сай, газа йоьй йохьура. Тlаккха, lай а тlехъ, хен чоьхъа баларе ца хьоьжуш, дукха адам гуллора тхан кхерча гонаха. Чlогlа комаьрша стаг вара сан клант.

Дукха ойланаш йора Кхокхас. Амма шена хезаш долчунах дуьззина маьlна даккхаре цуьнан хьекъал ца кхочура. Жима яра иза. Делахъ а, шен жималле ца хьоьжуш, чlогlа тамаша бора кхин дага да, дуьненах сакъераделла хlума а доцуш йоккхачу стеган Месашан дахар иштта чекхдаларх.

Цхьана дийнахъ lуьйранна гlовгlа хезира йоккхачу стагана Месашний, Кхокхинний. Ца чуьра чехка уьйтlа елира и шиъ. Гира царна, баьчча вара чlогlа оьглазвахана шена хъалхалаьтачу lаьржа мажмекхаш долчу жимачу стагана Мокхазана луьйш, барт бетташ.

— Со lеха а вина lадlан воллура хьо?! Аьшппийн лежиг! Хьо стешха вацахъара китарлонаш локхур а яцара ахъа. Баьргаш буй хъан? Хъажал lинал дехъа ларрий. Гой хъуна? Къанбеллачу сан баьргашна-м го! Кхечу дуьненара веана иза? Ахъа-х вийна бахара. Ма ца вийна. Шу нах ца хиларна ваьлла-кх и шун карара.

— Хъанна хаара иза валаза вуйла,— бохуш, бехказа вала гlертара Мокхаз.

— Хъанна хаара — бохуш, цунах терра ала глер-таш, иза сийсазвеш лояра баьчча.

Хъаьж тле куьг а лаьцна, ехха длахьоьжуш лаьтта-ра йоккха стаг Месаш. Юха цлаьххана, катюхна Кхокхни пхьарс а лаьцна, иза а юьгуш цла чу яха-ра иза.

— Аса кхаь боккху хьоьга. Инал дехъара сирачу говрара бере, хъан Лечица длавиганчех цал ву хьуна! Иза кхеран карара ваьлলেখь Леча а ваьлла хьуна! Хлокхара-м дерриге а вовших а лечкъадой. Хинца догдохийла ю хъан хьо кхузара араериг хиларе. Су-на хетарехь лаа ца хьийза и бере хлокху бенна гонах.

Цера яьлла талорхоша лаьцчахъана дог декха-делла, елакъежна яцара Кхокха. Хиница хезанчо члогла сапарлат даьккхира цуьнан.

VI.

Юьрта чу вуьйлира говрашкахь кхо бере. Царех цал Куьйра вара, важа шиь цуьнан ши накъост вара. Болат-галахь бехачу талорхоша доккха зен динера цу шинна а. Блаьстенан хьалхарчу деношкахь шайн долахь болу ши сту цхьаьна а боьжна дечиган гота охуш вара и шиь рогলেখь шайн ардаш тлехь. Де дел-къехьа лестича хлума яа йнстехьо болчу муьстачу кхурана клел охьахира и шиь, стерчий дажа дла а лаьхкина. Цкъа, шозза маькх кхаьллинчул тлаьхьа хиина лаччохь охьатаьлира цал, сиха накъосте а охьа-тала, олуш муьшка а еш.

— Талорхой бу длогхь, — аьлла, шабар-шибар дира цо.

Боккхачу кхуран глодана тлехъара къайлаха дла-хьоьжучу цу шинна гира, сакххилла дла-схьа хьоь-жуш, стерчий долчухьа ведда воьду иттех стаг, кара-лаьцна секхалодмаш а долуш.

Гонаха стагга а ца хаавелча, талорхойх цхьаммо мохь тоьхна элира:

— Вай хааделла ведда стерчийн да! Же, дlалах-ка хlорш цо тlаьхьа орца даккхале.

Серагийн меттина члуш лестош хьалхахьа лаьхкина стерчий а дуьгуш дlабуйлабелира, кхакханийн куйнаш техкина, морсачу тlергlан машин чобэш а, гlовталш а, хьалахьаьвзина буьхьигаш болу неларан мачаш а юьйхина болу талорхой. Стерчийн дай, кьона ши стаг вовшийн юьхьадуьхьал ца хьожуш, бlаьргех девлла хиш дlа а ца дохуш lийlра талорхой юххерачу жимчу хьун юккьехь кьайлабовллалц. Довзална аьттунаш луш, массо а агlор гlо деш, доьзал кхобуш, цунна хьанала болх беш бара сту. И боцуш висар доьзалан дена боккха бохам бара. Иштта вон тlедеанера царна.

Эххар а цаl вистхилира:

— Царех лата гучуваьлlexь а тоьлур вацара вай-шиь,— аьлла.

— Со-м кхийтира.

— Амма чlарlо йо аса маьлхаца, со валлалц-цар на декха!

— Чlарlо йо аса,— элира цунна тlаьххье вукхо а,— адамана дахар луш долчу ялтица, со валлалц царна декха!

Гlийлачу боларахь цlехьа волавелира и шиь, кест-кеста вуха а хьожуш, тохура шаьш дажа дlалаьхкинчу меттехь стерчий гаре сатуьйсуш, и дерриге а хlлларг бакъ деш даго тlе а ца дуьтуш.

Цlахь юьртахошна дlахайитира цара шайна баьлла бохам. Массо а бара халахеташ, марсабуьйлуш. Амма цхьабосса хьала а гlевттина, ондда цхьа куйгlалла а долуш талорхошца кьийсам дlабахьа деш хlумма а дацара.

Племан гlирсаца кечвелла бекхамна аравелира и ши ахархо. Дукха хан ялале ший а цlа веанчу Куьй-рах дlакхийтира, шаьш санна талорхошца тlаме ва-

ла сабларзделла а волуш, члогла воккха а виэш. Цунах шайн тхьамда вира цара.

Уггар хьалха Куьйрина лиьнарг дара Лечих хилларг цуьнан нахах длатохар. Юьртара юьрта вьодуш хьоттуш Лечин тайпана нах бехачу кхечира иза. Новкьахь дечиган чкьург карчорах ловзуш дара дукха бераш. Некъан пурхала хьаькхначу зилна дехьай, сехьай хлиттина, цлоглаш детташ, керчина йоглучу чкьургана дуьхьал хьовдний татанаш дохуш хьехан гложмаш етташ сакьераделла хьийзара уш. Говрашкахь берш шайна тлекхаьчча ловзар сацийра цара.

— Бераш, — аьлла, вистхилира Куьйра. — Лечи бохуш цле йолу жима клант вевзий шуна?

Бераш дист а ца хуьлуш лаьттара. Куьйрас юха а хаьттира:

— Дукха хан йоццуш вайна волу Лечи вевзарий шуна?

Жимма майраваьллачу цхьана кланта жоп делира:

— Вевзара. Цуьнца цхьаьна Кхокха а яйна, церан дай а байна.

— Лечин нана мичахь Iаш ю?

— Длогахь! — аьлла, геннахь гушдолчу лекхачу диттана тле плелг хьажийра кланта.

Береша говраш дайолаялийтира.

Гонаха, массеран а санна, серигех йина керт йолуш, лохачу, латта тлетесна тхов болчу цленошна тле кхечира уш. Говрашкара охьа а биссинна керта юххе гюьртича доккха месала Iаьржа жIаьла леташ дуьхьал делира царна. Оцу сохьта цIа чуьра аравелира ялхийтта, вуьрхIийтта шо гергга хан хир йолуш клант.

— Клант, цIахь юй хьан пана?—хаьттира Куьйрас.

Iаьржа бIаьргаш жIаьла долчухьа а кхарстош жоп делира кланта:

— Ю.

— Схъа араяла алап цуьнга.

ЖІаьла дІа а човхийна, цІа чу ваха дІаволавелира кІант. Амма адамийн лер хезна чуьра арайолу шен нана а гина сецира иза. Коьртара месаш чухти кІела дІа а лечкьош, тІеесара, шуьйра коч юьйхина йоккха зуда.

— Де дика хуьлда хьан! — элира Куьйрас.

— Диканца догІийла шу а, — жоп делира зудчо маршалла хоттуш. Боккха сингаттам болуш хиларна шен вайнчу майрачух а, кІантах а лавцна цхьа диканиг дахьаш ца баьхкина те хІорш, бохуш ойланаш йолуш сихделла тохаделира цуьнан дог. — Шу муьлаш ду? Суна ма ца девзу шу?

— Бехке дац, нана, хьуна тхо ца довзар. Тхо арахьара ду.

— Схьадуьло, чугІур ду вай.

— ХІан-хІан. Хьобга кхаь баккха дагахь схьанехьа девллера тхо.

— Дийцахьа чехкка, дийна буй тхан нах? — аьлла, сиха хьаттира зудчо, царех лавцна и кхаь хиларх биллггала тешна.

— Бу те. Амма мел кьаьхьа кхаь белахь а бакь дерг лачкьо ца деза. Хьуна а буьйцуш хезна хила мега, боьха гІуллакхаш лелош болу Болат-гІалара талорхой. Церан карабахана шун нах а.

— Валалай сан дела! — аьлла, мохь белира зудче.

— Йоха ма йохалахь, нана! Юха ца кхочу болчохь бац уьш. Соьга хьажал хьо, со а вара церан карахь, цара йийсар дина вигина. Гой хьуна, могуш, маьрша ву со а. Уьш а кхочур бу цІа.

БІаьран хин даккхий, горгий тІадамаш охьакер чара зудчан хеназа хебаршка ихинчу озачу юьхьа тІобхула. Шен хІусамдай, кІанттий тІепаза вайнчу деношкахь дуьйна цІаьхьана гІелъелла, азъелла кьанъеллера иза.

Кхин цуьнан дог эшо ца хӀоьттинчу Куьйрас хьал ма дарра дӀа ца дийцира. Церан цийнах болчу божаршца шайцца къамел дан сацийра цо, ма дарра дерриге а дӀа а дуьйцуш.

— Шун цийнан хьалхара божарех стаг ган лара тхуна, цу боьхачу талорхошца кыйсам дӀабахьа цхьацца долчунна тӀехь дагадовла,— элира цо меллаша.

Зудчо шен марваша волчу бигийтира уьш кӀанте. Ткъа ша йоьлхуш хьаьдда шайн лулахо Кхокхин на-на йолчу яхара, шайга кхачна къаьхьа кхач цуьнга дӀахаййта.

Готтачу урамашкахула дӀа-схьа хьийзаш хьалхаваьлла. Лечин ваша Гома а волуш, бахана юьртан жимчу майдана кхечира уьш. Цигахь йистехь долчу татолна юххехь пхьоьха яра гулъелла. Цунна тӀебахара схьабаьхкинарш. Маршалла хаьттинчул тӀаьхьа, цхьана воккхачу стага хаьттира:

— Шу лаа лелий? Мичхьара ду шу?

Куьйрас жоп далале вистхилира жима стаг Гома:

— Ваша, хьо лоьхуш бу хӀорш. ДадагӀарах лаьцна хаам бахьаш баьхкина.

Гомин дешнаш хезча массо а хьалхачул а лерина хьаьвсира тӀебаьхкинчаьрга. Ткъа кӀорула лаьржа йоккха маж йолу, юьхь тӀехь морзгӀалша йиина кегий кӀаьгнаш долу воккха стаг Гомин деваша каде хьалагӀаьттира.

— ХӀун хабар деана аша? Дийна буй уьш?

Лаьттан бӀаьра хьоьжуш жимма хан ялийтира. Куьйрас хаттарна дуьхьал жоп ца луш. Юха элира цо:

— Лечий, жима йоьлий дийна ду. Болат-гӀаларчу талорхоша йийсар дина царна.

— Ткъа церан дай? — сиха хаьттира воккхачу стага.

— Уьш боцуш бу. Бирзина меттиг декъала хуьлда церан, — аьлла, кадам бира Куьйрас.

Тап, аьлла длатийра массо а. Корта охьа а бахийтина гийла лаеттира воккха стаг шен когарчу макийн буьхьигашна тле баьргаш а боьгІна. Иштта жимма хан яьлча дийхира цо:

— Дийцахьа ма дарра.

Иийсар дина вигинера талорхоша со а. Церан кара ца ваха гІерташ лийтира со сайн ницкъ ма-ббу. Амма коьртах чхьонкар тоьхна тентиг воккхуш охьа а вожийна, букъа тІехьа куьйгаш а дихкина дІавигира со. Бухахь кхин цхьа йийсархо а вара. Цхьана цІа чохь цІенкъахь Іуьллуш волуш чуволийлна дуьхьал оьллина долу неІ дІадаьккхина хиларна, уьйтІахь йийсар дина валийна воккха ши стаг а, цаьрца ши бера а гира тхуна. Уьш генахьо хиларна дуьйцуш дерг ца къаьстара. Амма цхьана воккхачу стага цу талорхо-чуьнга цІа-м элира. ТІаккха вукхо мохь а тоьхна, Іин чу кхоссийтира воккха ши стаг. ШолгІачу дийнахь жимачу кІантаца цхьаьна вохка вигира со а, важа йийсархо а. Новкъахь вада аьтту баьлла со вемира. Суна тІаьхьа бевллачу талорхоша тІаьхьа чІуш кхоьссина вожийра со. Эццахь со велларг а лерина, уьш дІабахара, ткъа со гуьржин зудчо шайга дІа а вехьна, цхьана воккхачу стага дарбанаш а лелийна томира. Ткъа жима кІант вукху йийсархочуьнца вохка дІавигира. Бакъдерг ала деза, чІогІа сан дог дузош майра кІант ву и жиманиг, и цІа кхочург хиларх тешна а ву со, миччанхьа а цара вигахь а. Жима йоІ Болат-гІалахь йитира цара.

Тийна ладобгІура массара а. Дено, дено мел хезаш долчу хабарша марсабохура гонахарчу ярташ-кара бахархой. Хьенехера етт, минехера говр я уста-гІий дигина, оцу я вукху юьртара иза важа вайна, бохуш долу хабарш кест-кеста хезара. ХІинцалц схьа шех ца хьакхадаларна Іадда Іара хІор а. Ткъа

хлокху сохъта кхаьчначу хабаро бекхамна дегнаш ира-кара хлиттийра массеран а.

— Гома,— аьлла, вистхилира воккха стаг,— Же, волол, длахайитал юъртахошка юкъара яй болчохь гулло, алий.

Гома чехка длавахара, юъртан туркхо санна, хлоранан керта мохь бетташ юкъара яй болчохь гулло, бохуш.

Йоккха хан ялале берриге а бохург санна юъртара божарий юкъара яй болчу жимчу майдана гулбелира. Дукхаха болчара вовшашка хоьттура хилларг хаа лууш, гулдаларан бахъана ца хууш.

Гомин девашас длахаййтира хлинца кхаьчна хабар. И кьамел дина валлалц ла а доьгӀна, сацам бира юъртахоша талорхошца тӀом латто а, тахана сарахь хлуй кхайкхо а.

Текхечира суьйре. Кертара керта оьцуш деттачу маьхьарша декадора юъртана тӀоьхула хлаваь.

— Во-ва, Болат-гӀаларчу талорхошна хлуй гӀойла!

Кегийрхоша доггуха секхалюдмаш ийзош члунаш кхуьйсуре хлаваэ хъала Болат-гӀала йолчу агӀор.

VII.

Даяхара ялх шо зама.

Тлахъаьллачу, хаза васт долчу дойшна тӀехь вогӀуш вара жима ши бере. Цхьаннен берхлийтта шо хан яра, вукхуьнан-вуьрхлийтта шо хан яра. Ший а цӀена духар дуйхина, кечвелла вара, кога юьйхина буьхьигаш хъалахъаьвзина маьхьсеш йолуш. Шингехь а йихкина, кхелина кегий шаьлтанаш яра.

Ши клант воккха хилча, хлинцале стамъеллачу реме ваьккхира эло. Доллучу хлуманал члогӀа ша дозалла дийриг рема хиларна, ша волчу хьошалгӀа мел веана хъаша шен реме хъажа вигарна, ремехь волу

Лечий, Хвичой беркѣа гар дика ца хеташ, цѣна бедар латтайора цо царна.

Са даържаш бохург санна, говрашна тѣе хуий, суьйранна дикка тѣахѣа бен охѣа ца вуссура и шиѣ. Цу говрийн цхѣа меже йолуш санна хеталора и шиѣ. Пелхьончаш санна, лелара говрашна тѣехѣ. Говраш хаьхкина воггѣушехѣа нуьйран хѣоѣ дѣа ца хьѣцѣуш, говрара охѣа а эккхий оцу сохѣта юха говрахѣ хуѣлѣура. Тѣаккха нуьйра тѣехѣ ирахѣуттура. Іамийна йолу говраш цара лелочух ца кѣехкара.

Цхѣана дийнахѣ цхѣа гѣуллакх хилла юьрта ваханчуьра юхавеача, Хвичо серий цѣандан вуьйлира кест-кеста шен мекара бѣаьргаш Лечигахѣа а хѣежош.

— Хѣо хѣун дан воллу царех? — аѣлла, хаьттира Лечис.

— Гур ду хѣуна, — бохуш, билгаза жоп делира Хвичос, жимачу шаьлтанца серана тѣера чкѣор дѣа а доккхуш.

Цунна ца! дага деанийла хууш кхин хеттарш ца дора Лечис.

Серий цѣандина ваьлчѣа ши сараг Лечига белира Хвичос, шиѣ шегахѣ битира.

— Хѣа-хѣане! Хѣорш тарраш хир ду, кхаьрца лата Іамор ду вайшиммо. Же! — аѣлла, хѣалхахѣа серий а лаьцна тѣеволавелира Хвичо.

Жимма саца а сецна, ча санна чухѣаьдира Лечи, Хвичон карара цхѣа сараг а кагбеш.

— Хѣей, хѣей, собар, собар! Ишттах ца Іемий!

Вела а кѣежаш сецира Лечи. Хвичос юха а дуьйцура:

— Лата иштта ца Іема. Алал бакѣдерг, нагахѣ санна, сан карарниг сараг боцуш тур хилча хѣун дийр дара ахѣа? Чухѣодур варий хѣо?

— Вацара.

— И дага а лаций латал хѣо. Хѣорш бакѣдолу тарраш долуш санна латал хѣо. Тахана элан бешахѣ

йолчу майданахъ эла а, цуьнца кхин цхъа стаг а иштта леташ-лемаш гира суна. Юха ойла йира аса, вайшиммо а Iамо деза иштта лата, аьлла. Хинца кхийтин хьо?

— ХIаъ.

— Делахъ хIета, дIадолор вайшиммо.

Серий вовшах детташ, дуьхь-дуьхьал туьйсуш лелаша ши кIант. Юьхьенца харц-бакъ а хуьлура церан чучча хьадар а, дуьхьало яр а.

ТIаьхь-тIаьхьа марзлуш иштта кхийсамаш марз-белла, мукъа хан мосазза йолу серий кара а оьций дIахIуттура и шиъ.

Делкъала тIаьхьа, малхбуза хан хилале шен хьаша а валош веана схьакхечира эла Арчил. ХIинц-цалц а санна, ма йоггIу говраш хаьхкина ца вогIуш, меллаша боларехъ говраш йохкуьйтуш веара и шиъ. Ткъа серашца леташ-лемаш волчу шина кIантана уьш схьакхочуш хаа а ца делира. Шина кIанта лелориг гина эла хIумма а оьглаз ца вахара, мелххо а гIадвахана велавелира.

— Хьаха ву ши кIант-м дика бIаьхо хир волуш.

Эццахъ сацам бира эло ши кIант бакъдолчу таррашца Iамо. Шен сацам кхочуш а бира цо, нагахъ санна оьшуш меттиг хилча дика тIемло хир ву цу шиннах, шен бахам ларбан, бохуш, ойла а йина.

Цул тIаьхьа дуьйна кест-кеста вогIий схьа а кхочий, рема ииц а лой, вехха Iара иза Лечиний, Хвичоний лата Iамош. Дика хаьара цунна, кхин деш-дуьтуш доцуш данманна герзащца гIуллакх догIуш хиларна, туьрций, шаьлтанций лата. Шена ма хаьара дика Iамавора цо ши кIант а. Юха-юха лата Iемаш лело, совгIатана шинне а тарраш а делира цо.

Сарахъ тарраш лестош вовшашна чучча кхийсалуш вара Лечий, Хвичой. Цкъа цаI чухьодуш, тIаккха важа чухьодуш. Иштта и шиъ лиэташ волуш цIаьх-

хъана Лечис харц дуьхъало йира Хвичос ластийначу туьрана.

— Ларлуш хила! — аьлла, мохь туьйхира Хвичос.

Юха а туьрана дуьхъал тур тосуш, чухьодуш, юхаэккхаш лиэтара и шиь. Шозлагла а харц дуьхъало йира Лечис.

Хвичос, юха а иккхина, кледачу лаьттах дуьйгIира шен тур.

— Садала вайшиммо. Со кIадвелла,— элира цо ша кIадвелла воццушехь.

Лечис шен тур а лаьттах дуьйгIира.

Баьццарчу, гоьллец йогIучу бацала охьахира и шиь. Жимма хан а ялийтина вистхилира Хвичо:

— Лечо, баккхий хийцамаш хилла хъан амалшкахь. Со хьоьга хьоьжу дукха хан ю, хьо тергалвеш.

— Хетаделла хир ду хьуна.

— ХIумма а ца хетаделла. Къаьсттина хIокху тIаьхьарчу хенахь кест-кеста ойланаш еш хуьлу хьо. Ткъа соьга хIумма а ца дуьйцу ахьа.

— Со-м вац цхьа а ойланаш еш,— элира Лечис юха а.

— Со са ца гуш а вац, я ца кхеташ а вац. ХIинц-ца, цкъа а ца йинчу тайпана шозза харц дуьхъало йира ахьа, ойланашка а воьжна. Дийцахьа, Лечо, хIун ду хъан дагахь? Соьгахьара, накъосталла хилахь бен вониг хир дац хьуна. Дийцахьа, Лечо, доьху аса хьоьга!

— Бакъ дерг аьлча, Хвичо, ойланаш дукха ма йо аса. Уьш ян бахъана а ду сап. Йиц ца ло суна сайн нана, сайн вийна да, биц ца ло, хьайба сапна, со, вохка валийнарш. Со хIинца жима а вац. Сайн дегIана дола а далур долуш муьлххачу стагаца, суна хетарехь, ницкъ а къовсалур болуш ву со.

Ван а вара Лечи ницкъ болуш а, шуьйра белшаш а, онда, дахчийна дегI а долуш. Цуьнан хенара

волчуынгахь наггахь бен хир боцуш боккха ницкъ болуш вара иза. Муьлхха а, элан ремана юккьера, говр карс кхуссий схьалоций сацайора цо, ловзущ санна бен ца хеталуш.

— Хьан ницкъ-м суна а дика бевзу.

— Ткъа доллучунна сан йиш йохийнарг, — бохуш дуьйцура цо, — кхузара ца ваха некъ ца хаар ду. Оцу лаьмнашна дехьахь буйла-м хаь суна сайн даймохк, амма со схьавалийна некъ бицбелла суна. Сайна некъ хууш хилча аса кхузахь де-буйса доккхур дацара. Хьо вайн эле дладийца а ца воллу сан дагара, хьо хьо а вац башха парглатонехь вехаш, хьо санна кхин а дукха бу шуьначарна юккьехь а мисканаш. Хийла гина суна йийсар дина а, лачкьийна а бераш дохка дуьгуш, хлокху тлаьхарчу хенахь и боьха глудлакх къайлах лелош делахь а. Цхьа бутт хьалха шайн клант лачкьийна, бохуш вайн эла волчу орца доьхуш баьхкина ахархой а ца бицло суна. Шун къомана юккьехь цу боьхачу глудлакхаца кьийсам длаболийна паччахьан Соломонан куьйгаллийца, дала толам лолда цунна! Хьосттагла Иагос ма дийцара — Кутансий, Потий туркошкара схьа ма яьккхинехь парглато хир ю шун къомана. Сайн даймахкахь иштта кьийсам латтош болчарех дланэ ца кхача лаьа суна а. Дог кхойкху соьга. Бакъдерг аьлча, ведда длаглур вара со, сайна некъ хууш хилча.

Жимма ла а доьгйна вистхилира Хвичо, шен мекара бляьргаш Лечин бляьргашна тле а боьгйна.

— Аса ца! ала хьога?

— Алат.

— Ший а гло вайшиь шун махка, лачккьий?

Ойланашка вуьйжира Лечи. Ца тайра цунна вокхачу стаге, Хвичон ден шиче Иагога а ца хоуьйтүш лечкьина вахар.

— Хлан-хла. Иагога ханйта деза.

— Ханйта-м хала ма дацара цо дуьхьало йийриг ца хилча.

— Хьанна хаьа, дуьхьал ца хила а мегий иза-м.

Иаго кест-кеста воьгура ши клант волчу. Къанваларна массо а балхах парглат витина вара иза. Ткъа да-нана доцуш волчу Хвнчона ден метта хьюттина, цуьнан терго йора цо. Тахана а веара иза Хвнчо муха Iаш ву хьажа.

Говраш, хьокхий дуьйглуш йинчу керта а лаьхкина, йоккха це а латийна, бай тIехь Iаш бара уьш. Йогучу цIеран меттанаша ирах а кхийдаш, тIегIерта бодаш дIалелхабора. Йистехьо хевшиний, дийшиний дара жIаьлеш, шайн дайша кечбечу кхачанашайна хIума кхачаре сатесна.

Лерина ладобьгура Иагос шина кланта дуьйцуьчунга. Дукхаха долчунна, дуьйцуш верг Лечи вара. Цо ша сагатдар а, шен цIа ваха болу боккха лаам а, некъ ца хаар а дIадийцира воккхачу стаге.

Эххар а доккха са а даьккхина элира Иагос:

— Дера, дика клант, хьан дагара суна дика ма хаьа. Шун махка болу некъ-м суна дика бевзу.

Сакх хилла гоьлаш тIе хьюттира Хвнчо.

— Батоно Иаго, бийцахьа и некъ.

Иаго леррина хьаьжира Хвнчога.

— Ахьа хIун до цунах?

— Со а воллу Лечоца ваха! — элира цо. Юха Иагос дуьхьало яле сиха тIетуйхира. — Ойла ел ахьа, со хIун сайн хьал лардеш, бахам ларбеш Иийр ву кхузахь? Къанваллалц ваьхча хьо мила хилла? Тохура-м, гIор долчу хенахь лара а лорура хьо, ткъа хIинца?

— И-м бакъ ду. Амма мухха дахар хилча а шен даймохк безаш хила веза стаг.

— Махках къаьхкина ваха ца воллу со-м.

Дикка ойла еш Иийра Иаго. ТIаккха вистхилира иза:

— Кхета со. Хъан вуърхитта шо кхаьчна. Хинца хъайн дахаран глайгла балур болуш ву хьо. Со дуьхьал вац. Некъ а буьйцур бу аса шуна. Новкъа вадале кечам бан беза. Герз дуй шуьгахь?

— Тарраш а, шаьлтанах а, цхьа топ а ю.

— Топ дика герз ду. Делахь хлета цхьа, ши де даьлча ео схъавоглур ву рема лалашъя, ткъа шуьшиь сарахь новкъа ваьлча, луьйранна, элана хаадалале, дикка генахь хир ву. Цхьацца говр а юьгур ю аша реми юккъера хинцалц схъа элана вацарна дуьхьал болчу механа. Уьш шуна хъанал ю.

Бехха Иийра уьш юха-юха дуьйцуш, Лечий, Хвичой нохчийн махка ведда длавахарх лаьцна. Жималлехь хуьлуш ма хиллара яккхий ойланаш яра Хвичон дагахь, ца бевзучу мехкашкахь, даккхий хьуьнарш даха сатесна. Сихха и хан тлехача лууш деталора цуьнан майра дог.

VIII.

Де дийне мел дели хазлуш, лу санна, нисделла, туьйсина дича санна, тоделла, шурула клайн дегI долуш, коканах санна лаьржа, горга блаьргаш болуш, цлен бос, елаелча кегий клаьгнаш хлуьттучу, беснеш тлехь лепаш, стомма, еха хьаьрса клажарш йолуш, цкъа иза гинарг синтем байна вуьсуш, дегI даьккхина йолстаг хилла длахлуьттинера Кхокха, Болат-глалахь бехачарна юккъехь, баьлашлахь роза-зезаг санна, къаьсташ.

Кхокхина тлаьхьаваьлла, цуьнга безам бахана лелаш вара баьччан клант Мокхаз. Амма Кхокхехаьара, цуьнан дог кхоош хаалуш хлумма а дацара. Хьалха, жима йолуш санна, лелош яцара Кхокха. Йоккхахила йоьлча, иштттачунах блаьрг боьлла волчу баьччас цуьнан хазалла гуш, къаьсттина тидаме лецира иза. Кест-кеста совглаташ дора цо Кхокхина,

кхин болчу зударшка санна, нуьцкъала белхаш а ца бойтура цуьнга. Цхъана сарахь, синкьерам болушша дIаханийтира цо гIалахь бехачаьрга, Кхокхина халахетар дан мегар доцийла. Воккхачу стеган дагахь дара, иштта шехахъара цхъацца гIуллакхаш гучудевлча шехахъа цуьнан дог доьрзур ду, бохург.

Воккхачу стеган кьинхетам боцуш йолу амалш дика евзура гIалахь бехачу кегийрхошна. Цхъа а ца ваьхъара Кхокхица бегаш бан. Мокхаз а хуьлура воккхачу стагах лечкъина Кхокхица бегаш беш. Иза а ца ваьхъара шен дех, гуш Кхокхица бегаш бан.

Амма Кхокхин дагахь дерг хIумма а дозуш дацара гIаларчу кегийрхойн дагарчуьнца. Екхаеллачуа лелахь а, цуьнан дагара дIа ца долура: цIахь йисина наний, вийна дай, воьхкина Лечий, кхин тIе а талорхоша, гIаьхъарчу заман чохь кIезиг леладахь а, лечкъош, ловцуш кхуьйлу адамашший. Дог тешна яра Кхокха ша цу талорхойх мукъа ериг хиларх. Дукха хенахь дуьйна гIалина гонаха кхерсташ вара, хьалха ша цIа, ткъа кху гIаьхъарчу хенахь дийнна цхъа тоба шеца йолу даккхий Iаьржа мекхаш долу, гIемент хьоьттина бере. Кхокхина вевзура иза йоккхачу стеган Месашан дийцарх. Иза вара, Лечи вохка вуьгуш, вохка вигина йийсархо. Талорхойн карара иза ваьллила хаара Кхокхина, ткъа Лечих хилларг хьулдина дара. Кест-кеста хеттарш дора Кхокхас Лечих хилларг хаа лууш, амма цхъаммо а ца дуьйцура цунна. Ерриг цуьнан дог дохийла, оцу Iаьржа мекхаш долчу беречух яра.

Цкъа цхъана дийнахь, уьйтIахь дуьхь-дуьхьал Iоттаделира Кхокхий, Мокхазний. Кхокха саца а йина, Мокхаза хьяттира:

— Кхокха дийцахъа бакъдерг, соьга маре йогIур юй хьо?

Цуьнан юьхъа дуьхьал ца хьажаелла, Кхокха агIор хьаьжира. Гира цунна геннахь дошлойн тоба.

Царна юккѣхъ вара сирачу динахъ лела бере. Кхокхин дог сиха тохаделира.

— Бакѣдерг дийца бохий ахъа?

— Боху.

— Дика ду, эр ду аса хьобга бакѣдерг. Дю Инал дехъарчу хьуьнан йистехъ лаьттаху дошлошна юккъера сирачу динара бере ахъа йийсар дина валавахъ, хьобга маре йогӀур ю со. Хъайн и дан ницкъ ца кхацахъ маре хъеха а ма делахъ соьга.

Хъаьжа юккѣхъ белхи бина, Инал дехъа дла-хьобжучохъ Мокхаз а витина, дӀайолаелира Кхокха, ехачу, шуьйрачу кучана лахахула, хьорканашна тӀехӀуттучохъ, еха шуьйрачу цӀечу кӀадийнан хечин когаш а гуш, когарчу пошмакхаша, ког мосазза боккху кӀажех етталуш, дайн татанаш а дохуш.

Мокхаз а Кхокхина тӀаьхъа мохъ туйхира.

— Хъайн дешан да хилалахъ!

Оцу миноташкахъ дуьйна ойланашка вуьйжира Мокхаз. Хаара цунна сирачу динара бере йийсар дина валавар атта гӀуллакх доцийла. Кхокха шех ца яшар дуйла хаара цунна иза. Амма оцу ша лаьттахохъ чӀагӀо йира цо:

— Делан наьӀалто вагавойла со, хъан хӀуьттаренна а иза йийсар дина аса ца валавахъ. — ТӀаккха лекхачу бӀаьвнехъа хъала а вирзина, мохъ туйхира цо. — Во-а, Гуьйриг! Гой хьуна хӀумма а?

БӀаьвн корехула аракъедира, боккха кӀайн меса ла куйн тиллина корта.

— Го, Мокхаз, — аьлла, вистхилира бӀовна тӀераниг. Сих-сиха мерехула хиш хъала а уьйзуш, меракӀел гӀовталан пхьош а хьобкхуш, сийначу бӀаьргийн чо боцу негӀарш а детташ, дуьйцура цо:

— ХӀинцалцлернаш бу. Берриге а герзашца а бу. Дукха-м кхерста уьш вайна гонахула. Дика ду стеган тӀемаш доцуш.

— Уьш муьлхачу новкъа длабоьлху тергалбеш хилалахь. Варн, варн, виц ма лолахь!

— ХІан-хІа. Вицлур вац. Сема хир ву со. Цунна шек хила ца оьшу. Сан блаьрса ледара дац.

ГІалин йнстера цІа долчухьа вахара Мокхаз. Ца чуволучу неІарна дуьхьал кхозу бежанан неІ схьа а озийна, чохьавелира иза. Йоккха хан ялале цу цІа чу веара кхин цхьа талорхо а.

ШозлагІчу дийнахь са хуьллуш Болат-ГІалех ара-велира кхо стаг. ТІаьхий-хьалхий хІиттина гІаш-лойн готтачу новкъа, нисса прах болчу лома юххехула длабахара уьш. Дехьа, новкъа бевлча, боккхачу новкъа ца боьлхуш, хьуьна юккьехула длабира цара некъ. Малх гІушлакхе баьллачу хенахь, некъа-на гена доцучу ІаммагІа-дитта тІе велира цаІ, важа шІъ дитта кІел баьццарчу бацала садаІа охьахира.

— Нагахь санна, иза шен тобанца вогІуш хилахь цхьа а меттах ма хьалаш, тІелетча вай тоьлур дац. Ша я шеца цаІ волуш вогІуш иза хилахь, тІаккха каде хила а деза вай. Кхузахь ларвийр ву вай иза, мел веа ларва везахь а. Цкъа, тоба юххехь йоцуш, вайна тІелоттавалаза вуьсур вац иза. Аса сийсара эр-да-бІогІамна корта дукха биттира сайн аьтту нис-балийтар доьхуш, дика чекхдер ду вай арадаьккхин-нарг,— элира Мокхаза, ша сийсара цІа чохь цІенкъа юккьехь дукьона гІортош боьгІначу бІогІамна шуз-дана эхаран сурт шерра хьалха а хІуттуш.

— Хьан кхелина шаьлта, сайн дола яьлча санна, хеташ ву со, Мокхаз. Вай иза схьа а ву лоцур, шаьлта сан дола а ер ю йоккха хан ялале,— элира, аьрру бесни тІехь беа мо болчу талорхочо. Юха корта хьала а айина дитте хьала а хьожуш, хаьттира цо:

— Цунна хІун яла барт хилла шун?

— Сан кІайн гІовтал. Шуна дан деза совгІаташ-м хІумма а ца хетара суна, иза вайга лацавелчхьана. Вайна чІогІа зене ваьлла иза. Иза бахьана долуш

новкъа вала а ца ваьхъа вайчех хlокху тlаьхъарчу хенахъ цхъа а. Вайчех виъ вийна цо хlинцале.

— Вай-м ялта долчу ара а ца доьлху буса, бет-тасехъ бен. Цкъа ма хилира моьттахъ хьо цlахъ во-цуш. Пароло мохъ туьйхира, ялташ юккъехула лелаш ча ю, уьш охъадетташ, аьлла. Массо а вовшашка хьоьжуш лаьттара, цхъа а тlалара аравала ца ваь-хъара. Юха хъан дас омра а дина, вахийтира тхо пхи-ялх стаг. Циггахъ, йийра оха иза. Йоккха ча а хиллера, нал санна.

Дитта тlераниг сиха охъавоьссира.

— Боьгуш бу.

Мокхаз сиха хьаланккхира.

— Мас ву?

— Шиъ.

— Сирачу говрахъ верг вуй?

— Ву.

— Экха-м хъаха ду таллархочунна тlе ша схъа-доьгуш! — элнра Мокхаза, чlогlа хазахетта, кхин еха хан ца йойуш, шаьш арадаьккхинарг кхочушхилла герга дахарх воккхавеш. — Карс ларий кхоссалаш, говрашкахъ хиларна вайгара бовла а мега уьш, вай ледарло ялийтахъ.

Некъа йистошкахъ йолчу юькьачу коьллашна тlехъа дlалевчкънра талорхой. Дагахъ хlума доцуш, боларахъ говраш йохкуьйтуш воьгуш вара и ши бере. Вовшашка цхъацца дуьйцуш и шиъ воьгуш мохехъ тlаьхъана чlогlа зов делира. Оцу сохъта, тlерlах бинчу шинна муьшо, лаьхъа санна, дегlах хъаьрчаш куьйгаш дегlа тlе а ювдуш говрашкара охъавожий-ра и шиъ. Хилларг хlун ду цу шинна хаале тlехъаьд-дачу кхаа талорхочо кхин тlе а машшаш хьерчо до-лийра царна куьг а, ког а мукъа ца дуьтуш. Говраш къаьхкина, некъ гола тухуш хъавзичухула евда дlа-яхара.

— Кхирстина вели хьо, тхан гІалина гонах, иманасиз! Кхин вер вац хьо вадарх сан карара. ХІеттахь хьан дегІах шаьлта чекхъяккха езаш хиллера чІу дегІах кхетарх ца вуьтуш. Цкъа валарх хІилланца, шозлагІа ца волу.

Иийсархой цхьа дош аьлла а, бист ца хилира.

— ЧІогІа вехкалаш дІа! — бохуш, куьйгалла дора Мокхаза талорхошна тІехь. — Вай дадегара боккха кхаь оьцур бу тахана! Корта ца хилча дегІа ца лела. Кхуьнан тоба а хІинца юхур ю. Э, хьовснийша, кхуьна-м шедан кхаж а кхелина бу!

Иистехь, бере говрара вужуш охьайоьжна шед яра. ТІе а вахана, и схьаййцира Мокхаза.

— Шед-м исбаьхьа ю. Детица кхелина кхаж а болуш. Лаза-м чІогІа во хир ву кхо. Хьажа со, шен ден дегІах хІара муха кхета, — аьлла, хьалаайира Мокхаза шед, вихкина Іуьллучу беречунна тоха.

Оцу сохьта стигал кьевкъаш санна, гІовгІанца топ елира. Мокхаза хьалаайинна шед охьаюьйжира. гоьлал лахо пхьаьрсах цІий хьаьдира. Талорхой юхахьаьвсира, гира царна новкъахула, ма йогІу говраш хаьхкина вогІу ши бере, лакха хьалаайинна, баттара даьхна тарраш а долуш. Мокхаз дІанккхина бІаьрган негІар тухучу сохьтана хьуьнах вуьйлира. ткъа ши талорхо воьхна, Іадийча санна, лаьттара. Царна тІекхоччушехь ший а бере говрашкара охьанккхира, ткъа Іамнийна йолу говраш гена ца йовлуш севцира.

Іадийча санна, лаьттачу талорхошна тІехьаьдира говрашкара воьссица жима ши стаг. Оцу миноце хьоьжуш лаьттича санна, меттавеанчу шинна талорхочо схьаехира баттара шаьлтанах, шаьшшинненна дІавада муьлхачу агІор аьтто бу те бохуш бІаьргаш а кхерстош. Амма чухьаьдда шиь дукха каде хиларна, шаьлтанах хьалаойббушехь ший а талорхо цхьа-

босса, хадийча санна охъавуыйжира, коьртах тур кхетта ца! Ий, белаш охъаяьккхина — важий.

Талорхойл ч!ог!а инзараваьлла вара, вихкина волу шиъ.

— Шу мичара, хьенан ду-м ца хаьа суна, амма аса даггара баркалла боху шуна! Жимма шу т!аь-хьа дисинехьара вочу хьолехь хир вара тхойшиъ!

Ялх шарахь хазаза долу шен маттахь дешнаш хезна Лечин (шуна хаа ма даллара и т!екхаьчна шиъ Лечий, Хвичой вара) дог, кийрара схьаэккха доллуш санна, хазахетта тохаделира. Ткъа, Хвичо цкъа цхьаьнга, т!аккха вукхуьнга хьожуш, шаьш к!елхьара ваьккхинчу шина стаге хьожуш лаьттара.

— Ялх шара чохь х!инца хези-кх суна сайн не-нан мотт! Со вайнахах ву, х!ара гуьржи ву. Шу муь-лаш ду? Шуна ницкъ бан г!ерттарш муьлаш бара?

Шега динчу хаттарна жоп а ца луш, бухарчо хат-тар дира:

— Ялх шарахь бахара ахьа?

— Бахара.

— Лечи-м яц хьан ц!е?

Ч!ог!а цецвелира Лечи шен ц!е цо яьккхича. Ми-ла ву те иза бохуш, ша шега хьоттуш, леррина юьхьа дуьхьал хьаьжира иза. Амма ца вевзира.

— Лечи ю сан ц!е. Хьо мила ву? Хьуна муха хаьа сан ц!е?

— Хьо боккха тамаша! Хьажахь, могуш, маьрша схьакхечи-кх хьо! Со-м Куьйра ву. Дага ца дог!у хьу-на, вай цхьаьна дохка дигина?

— Куьйра! — аьлла, мохь белира Лечин, дерри-ге дага а дсана. — Хьо муха денвелла? Валаза хил-ла-кх хьо!

— Дукха деха дийца дезаш г!уллакх ду иза. Т!аккхахула дуьйцур ду аса хьуна иза. Хьайн нана х!унда ца хотту ахьа? Г!ицъелла хьуна иза?

— Хатта ца ваьхьаш ма латтара со. Евзний хьуна иза? Ялаза юй иза?

— Дера ю. Йовза а ма евзу. Хьуна дукха йилхина блаьрса телхина цуьнан. Амма хьо цла вар хазатта юха метта а хлуттур ду и. Хьайн даймахка кхарца декъала хуьлуш, хьайна зулам даьккхинчарна бекхам а длаболи ахьа. Аша вийна хлара ший а талорхойх ву. Же, кхин хан ца йойуш хьан нана йолчу глур ду вай.

Говрахь вахана, къаьхкина едда яхана, Куьйрин, цуьнан накъостан, говраш схьаялийира Лечис.

Клорга доцуш ор а даьккхина, шаьлтанащца семса латта хедош, цу чу ши талорхо дла а воьल्लीна, коша юххе царна наьлалтан клорлагла юглуш цхьацца тлулг тесира некъан йисте. Хвичос хьаттира и хлуи ду. Цунна дийцира Куьйрас Лечин талмажаллийца, клорлагла йилларх лаьцна.

IX.

— Вай садала охьахевшина, дага доглий хлуна? Оцу со тлетевжинчу чхаран са, урс санна, ира бара. Циггахь парглатдевлира сан куьйгаш. Амма цу жлаьлеша тлаьхьакхоьссина члу дерлах бахара суна. Цхьа-на йоккхачу стага, гуьржийн зудчо, шайга дла а ве-хьина, дарбанаш лелийра суна, цхьа воккха стаг а валийна. Хлетяхь иза нана санна суна ца хиллехьара дайна даьллера сан дахар а. Члогла ларвеш шайн элана а со ву-вац ца хоуьйтуш лачкыййна кхебира цо. Тлаьхьо суна хаа ма даллара, гучуваьл्लехьара церан эло кхечунхьа воьхкина хир вара со. Дарбанаш лелюш то а вина, некъана кхача а белла, воккхачу стага шен шаьлта а елла, новкъа ваьккхира со. Буьйсанный бен некъ ца беш дийнахь хьуьна юккъехь лечкъаш цла кхечира со. Хлетяхь дуй а бинна, хлокху талорхошца кыйсам латто араваьлла лелаш

ву со хїинца. Юьртара юьрта а вьдуш, кїотарара кїотара а вьдуш дикка адам хьалагїаттийна аса и кьїйсам латто. Тїелетча царна тїе ца кхачало. Къайла-лах лььцуш уьш хїаллак ца бахь царна кхин дан хїума дац. Уьш цу гїалахь дукха а бац. Виь аса сайн тобанца вийна царех, ткъа тахана шиь ашшим-мо а вийн. Ведда ваханарг вара хьалха вен везаш. Иза ву вайшиь вохка вигинарг. Хїара, топ шушин-нах муьлхачо кхоьссира?

— Хвичос кхоьссира.

— Хьаха ву клант топ нийса кхосса хууш-м! — аьлла, тїекїрвелла Хвичога хьаьжира Куьйра.

— Цунна санна иза нийса кхосса суна а ца хаьа.

— Топ лелаяр хала дацахьара аса а оьцур яра сайна цаї. Цунна молха латто таро яц, кхачийча эца атта ца карадо. Цу тїе механа еза а ю иза. Хїара, Лечн, Хвичо муха кхаьчна хьььца вайн махка?

— Шен лаамца. Аса со ца ваха дагахь хилар дийцича кхунна а лиира соьца ван. Кхуьнан ден ши-че дийхира оха шиммо, тїаккха цо дуьхьало ца йира. Сан дуьхьа сох шен ваша вина, суна халахетар динчу цу йовссаршна декха веана хїара соьца.

— Мел кьєстамаш лелабарх, адам адам хилаза ца дуьсу. Гой хьуна, уьш гуьржий бу. Деган лазам а болуш, къа а хеташ со кхаба а кхеби, тїе новкъа а ваьккхи, суна хьенан мила ю ца хишчу зудчо. Ткъа хьуна гїонна ара шайн клант хїокхуьнан ден шичас а валийти. Массо а къоман а бу вонаш, харцахьарнаш, амма диканаш а бу шортта. Коьртехь жимма а хьекъал долуш волчо адамашна юккьехь къаьмнех лаьцна кьєстамаш ца лелабо. Жималлехь дуьйна ша кхийинчу къоман мотт а, гїиллакхаш а, дахар а чу-лоций дїахїутту адам. Кхечу къоман бер жима долуш дуьйна вайна юккьехь кхаьбча вайх дїатарлур ду, вайниг кхечарех санна. Цу тїе а доьгїна боху аса,

адам адам хилаза ца дуьсу, цхьацца къестамаш ле-
лабахь а.

— Цу тлехь, Куьйра, хьо бакъ лов! — элира
Куьйрин накъосто. — Хало тлееача вовшашна орцах
довлаза а ца ла къаьмнаш, вошашна гло а до.

Иштта къамелаш деш схьакхечира уьш Лечи
винчу юьрта. Юьртахошна Куьйра а, цуьнан накъост
а вевзира, амма Лечий, Хвичой ца вевзуш лерица
хьобжура уьш цу шинге. Члогла детталора Лечин
дог, кийрара схьадала доллуш санна. Хийла когаш
берзина, ша санначу берашца ловзуш лелла метти-
гаш евзура цунна, боккхачу безамца хьобжура и
массанхьа а бляьрг кхачийта глерташ.

Шен нана ехаш йолчу ценошна юххе кхачча,
говрара охьа а воьссина, глеш вахара Лечи. Бляьллин-
гийн серех юьйцинчу керта улло кхачча, саца а сец-
на, коьртара куйн дла а баьккхина, уьйтла хьобжура
иза. Латта тетесначу лохачу ценошна хьалхачь
малхехь хицина лаш яра йоккха стаг. Иза Лечин нана
яра.

Сиха говрара охьа а воьссина, Куьйрас вист ма
хила олуш бляьца йира Лечига.

Лечин нана хьалха а хьовьтина, вистхийира
Куьйра:

— Де дика хуьлда хьан Саруха!

— Диканца дукха вехийла хьо а! Хьо вуй хлара,
Куьйра?

— Ву те. Бляьрса муха ду хьан, Саруха?

— Глаларташ хлиттар бен кхин къаьсташ хлума
ца го.

— Лечина сагатдой ахьа?

— Муха ца гатдо, дера гатдо, иза-м сан уггаре
жиманиг вай. Хюкху тляьхарчу буййсанашкахь цхьа
хаза гленаш го суна. Дог тешна ю со иза кестта цла
кхочург хиларх.

— Ва Саруха, хьо иштта дог тешна хилча хьобга цхьа кхаъ баккха воллу со.

— Схьаалахьа сихха! Ца кхаъчна сан Лечи-клорни? Мичахь ву иза? Новкъахь ву? Схьаалахьа?

— Нана!

— Ва, сан Лечи!

Ялх шо хан ялла хиларх а, Лечи вистхуьллушехь девзира нанна шен клентан аз. Парт, аьлла хьалаиккхира иза, куьйгаш хьалха дла а оьхьна кхин цкъа а кхайкхира нана.

— Лечи! — аьлла, шена хьалха хезна аз гленах хезча санна хеталуш йолу коьрте глерта вон ойла-наш дла а кхуьйсуш.

— Нана!

Нанна мараиккхира клант. Елара юккъехула не-нан бIаьргех мела, дуьра хиш оьхура. Дакъаделла, цхьа даьлахкаш бен ца йисина, куьйгаш хьобкхура нанас клентан коьрта тIобхула, юьхьа тIобхула, бел-ша тIобхула. Клантана, мас санна, дай, кледа дара уьш. Дукха инзаре хазахетта хьийзара нана клант дла ца ховцуш, вуха а иза цхьаммо лачкъорна, шегара дIаваккхарна кхоьруш санна.

Юха цаьххьана дагаяьллачу нанас элира:

— Кхузахь вац-кх Гома? Цуьнга хайта ваха вац стагга а, асара вахана иза.

Говра а хаййна, жима клант, вахийтира Лечин воккхаха волчу вешага Гомага, Лечи ца кхачар хайта.

Юьртахь вехаш мел верг, бохург санна, гулвелира Лечи ца веанчу. Веллачуьра денвелча санна, хетара иза массарна а. Цкъа а гуьржи гина боцу цхьаболу юьртахой леррина хьуьйсуре Хвичога.

Юх-юха хеттарш дора массара а Куьйрига, уьш вовших мичахькхетта дуьйцуьйтуш. Хвичос топ кхоссар дуьйцуш массо а цуьнга хьуьйсуре. Ткъа, Хвичо

церап кѣамел шех лаьцна дуйла хууш, массеран а юьхьа дуьхьал векхавелла хьоьжура.

Ца кхечира Лечин ваша Гома. Маранккхира ши ваша, шинне а бѣаьргех хи делира. Моьттура Гомина, Лечи тохара санна, и вайчахьана дуьйна юьхьа дуьхьал лаьттаху сибатехь, дегѣхь хир ву. Амма Лечи хийцавеллера. Шуьйра белш а йолуш, ондачу дегѣхь жима стаг вара Гомина хьалхахь лаьтташ.

Ваша ца кхаьчна хазахеттаху Гомас, цхьана-шина юьртахоучуьнан гоьнца сту бийра. Тайпанан юьктарчу боккхачу яй чохь и кхехка а бина, сагла доккхуш дѣадийкѣира жижиг. Юьртара бакхийрхой кхайкхина чубалийна царна там бира юурггий, ма-ла нехий долуш шун а хѣоттийна.

Цхьацца хеттарш дора баккхийчу наха Лечига, иза, хиллачу махкахь нах муха бежа а латта муха леладо а дуьйцуьйтуш. Хвичон са ца гатдалишта шена юххера дѣа ца волуьйтура иза Лечис. Цуьнан самукѣадаккха гѣрташ, цунна сих-сиха ниха дуьт-туш, тоьлаш долчуьра, дикачуьра цунна хьалха жи-жиг дуьллуш.

— Ва, Лечи! Шеме¹ махкара стагга а хаавелирий хьуна?

— Олуш эхь делахь а, суна-м ца хаьа и хѣун мохк бу.

— Цу дѣанехьара мохк бу иза. Вайн дайша цхьана дѣаяханчу генарчу хенахь, вайнах цигара схьабевлла олуш, дуьйцуш хилла. Ткѣа Мисар² мукъана хаьний хьуна хѣун мохк бу?—Иза а бу цу агѣорхьара мохк. Дукха бу боху цигахь а йийсар дина боьхкина вайн нах.

— Хир бацара цу боьхачу йохка-эцарна дуьхьал дерриге халкъ гѣаьттича! — элира Куьйрас.

¹ Шеме — Сирия ю.

² Мисар — Египет ю.

— Дерриге халкъ бохург хаац суна, амма гуържий-м глевтина цунна дуьхьал. Цу гуллакха тлехь урхалла деш гуържийн паччахь Соломон ву. Хинца а ду, цхьаболчара и боьха гуллакхаш къайлах лелаш, амма деха лелор долуш дац.

Юха а къамела юкъавуьйлира Куьйра:

— Вайна юккъехь а хир дацара, Болат-гIала-ра йовссарш вай хIаллакдича!

— Царца кыйсам латто чIагIо йина веана со цIа, суна тIаьхьахIоьттина оцу гуллакхана Хвичо а веана!

— Ка йолулда шун! Аьтту хуьлда шун!

Баккхийчу наха сацам бира дийнахь а, буса а хаддаза Болат-гIалахь бехачаьрца, уьш хIаллак-баллац кыйсам латто. Юьртарчу, боьрша наха, герз кара нэццал мел волчо, боккха яй кхозу зIе схьа а лоцуш, дуй бнира, Болат-гIалахь бехаш берш берриге а хIаллакхаллац герз охьа ца дуьл-луш тIом латто.

х

Сарахь бода боьлча гIала кхечира Мокхаз. Шен коч ятIа а йина, дIабихкинера цо чов хилла пхьарс. Ма воьгIара, шайна баьлла бохам бийца, баьчча волчу вахара иза. Баьчча Iаш волчу цIа чохь стагга а ца карнийра цунна. Жимма ойланаш еш лозучу пхьарсе ладоьгуш а лаьттина, аравелира иза. Шайна мел хиллачуна бехке Кхокха йора цо. Цунна яхь ца яла, иза къаръя дагахь ваьллера иза тахана кIелонна ара. Амма цуьнан дагара ца долура и хилларг кIелонна тIелоттадаларна хилла, бохург. ТIаьхьа тIекхинна ши бере ларамза шайна тIелоттавалар дагахь а дацара цунна. Шен пхьарсах чов ма йиннехь кхин ойланаш ца еш дIанккхина, ведда хуьна юккъе вахара иза. Ци-

гахъ лечкѣнна дикка хан а ялийтна, члогла ларлуш некѣан йисте веара иза, шен накѣостех хилларг хIун ду хѣажла линна. Кошан барз гича кхин цхѣаммо а дийца ца оьшуш кхийтира иза уьш дийна ца хиларх. Новкѣахула ца вьодуш лиэчкѣаш хьуьнан йистехула цла кхечира иза.

Баьчча чохъ ца карийча луларчушина цIийнан неларехъ ладуьгIира цо, амма баьччин аз хезаш дацара. Тлаккха чехкачу боларца, гена йоцуш Iаш йолу баьччин кхозлагIа зуда йолчухѣ вахара иза, баьчча лаха сацам а бина. Чуволуш хаам беш вайнахана юккѣехъ ца хиларе терра, чехка цла чувелира Мокхаз.

Баьчча Барза каде хѣалагIаьттира тIе-кIел еккинчу акхаройн цIоканашна тIера, цунна юххехъ хиinna Iаш хилла зуда, сиха хѣала а гIаьттина, чехка араелира.

— Цхѣа жимма а садаIа мегар дац-кх шу бахъанехъ, — элира Барзас кIоршаме, чувеьнарг тергал а ца веш.

— Дада, аса хьо лаа ца льохура.

Барза дIахѣаьжира Мокхаз лаьттачухѣ. ГIийла богура хѣакхарх бина чиркх. Амма бIаьрса дика долуш волчу Барзин бIаьрг кхийтира Мокхазан бихкинчу пхѣаьрсах.

— И хIун ду? — аьлла, хаьттира цо Мокхазан бихкинчу пхѣаьрсехѣ бIаьргаш а кхарстой.

— Кхунах лаьцна хьоьга дийца воллура со-м.

— ХIара дара хIинца оьшуш дерг! Схѣадийцал!

— Кхин деха дийца хIумма а дац. Кхокхас йийсар дай сирачу динахъ лелаш волу бере валавахѣара, аьлла, дийхира соьга. Хьуна а, суна а члогла лууш ду нза йийсар дина валор. Цнга кIелоьян дахача, кIелонна тIелоттаделиро тхо. Соьца

хилла Тпуйлиггий, Балгашший воцуш ву, ткъа со хьуна ма гарра, чов хуьлуш клелхъара вели.

— Муха? И бохург хлун ду? Хьо соьгара пурба доцуш муха вахара? Хьо бахъанехъ вайн тоьлла ши накъост а хлаллакхили! Хьо вийча лебар вацара со! Длавала сан блаьргашна дуьхъалара!

Кога тле тевжина ког хуьйцуш, дла ца вььдуш лавттара Мокхаз.

— Дада, суо бехке вуйла хаьа суна хьоьгара пурба доцуш вахарна, амма хъанна моьттура хлара иштта духахъа дер ду. Со-м хьоьга леткъам бан ца веанера сайна хиллачу чевнна. Аса деанарг кхин ду.

— Хлун ду иза? Схъадийца,— жимма вовелира оьглазвахана Барза.

— Суна хетарехъ цхъа зле йоцуш яц Кхокха цу арахъарчаьрца. Ца! ца хууш ца вахийтннера цо со.

— Схъадийцал, дерриге а.

— Тхо глалех ара члогла ларлуш девлира. Арахъарчарна, цхъана а деглана, ца хааделира оха глала юьтуш. Юха клело а йира оха. Тхан лаам ма хиллара, оха сирачу говрахъ волу берей, цуьнца хилла цуьнан накъосттий лаца а лецира. Амма оцу сохьта тхуна тле кхиберш летира. Уьш вовшашна гена боцуш хиларна, со тешна ву цаьрга тхох лаьнца хаам бина хиларх. Ткъа оха арадаьккхи-нарг хууш цхъа Кхокха бен стагга а вацара.

Ойланашка вуьйжира баьчча Барза. «Бакъ ду техъа цу йоблан дагара арахъарнаш хлинца а дла цабовлар? Хлун оьшу цунна? Цунна мел оьшург латтадо аса-х. Хлан-хла, талла дезаш ду хлара глуллакх».

— Валол, Мокхаз, схъаялаел иза кхуза чехка!

Мокхаз сиха аравелира. Цуьнан дагахъ дара шегга йийсар дина бере ца валавеллехъ а, хлинца

ша бохург цо дийрриг, кхерийна а Кхокха шена тлеерзор. Ша хлоттийна китарло бахъанехъ, баьчча Кхокхина члогла оглазвахарх дикка там хилла во-гура иза.

Дукха гена Мокхаз валале бодашкахъ цхьа галарт хааделира цунна.

— Хлей, мила ву хьо?— аьлла, мохъ туыйхира цо.

— Со ю,— аьлла зудчун аз хезира.

— Кхокха, хьо юй хлара? Собар дел со хьо йолчу ворлуш вара.

— Дийнахъ ван некъ бац хьуна? Вуьшта а дукха ду хабарш-питанаш.

— Со баьччас воуьйтуш ву.

— Баьччас? Хлунда? Со хлунда хьашт хилла цунна?

— Иза цигахъ хуур ду хьуна. Члогла дарвелла хьийзаш ву иза. Арахъарчаьрца хьан зле хилар хиина цунна. Вочуьнан сахът дац, йоха ма йохлахъ. Члогла хала амал йолуш стаг ву баьчча. Ахьа соьга маре ян дош лахъ, аса блаьччица дан дезза къамел а дина, оцу хьуна харц кхоьлличух хьалхайоккхур ю хьо. Реза юй хьо?

— Цкъа хьожур ю со, баьччас хлун боху,— аьлла, хлумма а дог ца кхоош чехкачу боларца длайолаелира Кхокха.

Схьадоглучу цу шинна дуьхьал араваьлла лаьт-таш вара баьчча. Цуьнан аравалар, Кхокхица ден долу къамел йорадаккха лууш цахилар дара.

Кхокхас тлекхоччушехъ хаьттира:

— Ахьа кхайкхирий соьга, Барза?

Нисса цуьнан йолу цле йоккхуш бен цкъа а баьчче йист ца хуьлура Кхокха. Дукхах дерг цуьнан иза баьччина шен берзан амалш ханийта глер-таш дара.

— Кхайкхира. Схъадийцал' ма дарра, хIунда вахийтира ахъа Мокхаз сирачу динара бере йийсар дина вало?

— ХIан, и дара хIара! — аьлла, елаелира Кхокха.— Бакъахъа дацахъ а нийсо езаш хилча гIуллакх ма дарра дIадийца деза. Мокхаз суна тIаьхъара волуш вац, шегга маре йола бохуш. Аса цуьнга тахана хаддош элира, нагахъ санна сирачу динара бере хIокхо йийсар дина валавахъ йогIур ю, аьлла.

Баьчча шена хезначо вохийра. Дагахъ дацара цунна Кхокха цхъаьнге а маре лур ю бохург. Цуьнан иза шена къастийна яра. Жимма а иза шех йолийта гIерташ, хIинццалц хIумма а ца хъахийнера баьччас цуьнга. Ткъа хIинцца хезначо иза, Кхокха шех яьлла моьттуш, кхерийра.

— ХIунда делира ахъа цунна иштта дош?

— Дера делира, сирачу динара бере сайна къоьнаха хетадела, и йийсар дина вало кхуьнан доьналла ду, дац хъажа дагахъ.

— Къонахалла хиларх ца тоьу. Ирс а хила деза, хIилла а хила деза. ВогIу бохуш ца вогIу стаг кара. ХIан, иза дах ца дер вай. Мокхаз, хьо иштта кхин доьналла доцуш хилча, кхин ма кхоллалахъ кхечунна тIехъ харц дерг. ДIаволо хIинца, дIавала суна гучуьра!

Мокхаз корта а оллийна, могуш долчу куьйга буй а би́на, шен дагахъ, баьччинна маьттаза вист а хилла, дIавахара. «Цкъа собар де аша, аса хоуьйтур ду шуна!»— бохуш, ойланаш йора цо, ша хIун хоуьйтур ду ша шена а ма дарра хаа а ца хууш.

Мокхаз дIавахча, Кхокхица ша а висина, вистхилира баьчча:

— Кхокха! Хинца хьо жима яц. Хъан ден метта хилла хлокху дийне яьккхи аса хьо, аса хъайна дина дика, мацца дина а цкъа ахъа сайна духа дийр ду а моьттуш. Вайн кегийрхой сецо хала бу. Сахът дац юьхьлаьржонан. Цара хъуна тлехъ ца! кхоллале хъуна кхин цхъа дика болх а бан воллу со. Вайн глалахъ мел бехарш хьох хьегош, хьох кхоьруш, массарел хьо хьомсура яха охъахаор ю аса. Хьо соьга маре ян еза! Изний-важий соьга дийца а ма дийцалахъ. Дукха елахъ а хан, нисса пховалгачу дийнахъ доккха ловзар дийр ду аса хьо сайна а ерзош! Хинца яло дларло.

Гийлачу боларца длаяхара Кхокха. Баьччин дог хлумма а клада хир доцийла дика хаьара Кхокхина, цуьнга мухха дехарш дича а. Дага яла, кийрара латкъам балхо цхъа а стаг вацара цуьнан даго кьобал веш. Цхъа баба Месаш яра Кхокхас кест-кеста шен къа-бала ялхош, иза а елла ши-кхо бутт хьалха.

Даккхий, горга хин тладамаш охъаьгура цуьнан блаьргех.

ХІ

Цхъацца вовшашка дуьйцуш Болат-галаин дозанан йисте шуьйра, клорга Ин долчу кхечира береш. Лерина хьаьжира Хвичо хиницалиц Лечис дукхазза йийцинчу глалане. Геннара гора цунна лекха биъ са болу блов а, цунна цхъацца аглорхула ломах длалетийча санна долу, латта тлетесналохий ценош а. Цкъа а ца гинера цунна иштта блов. Юххера иза ган лууш вара Хвичо. Амма талорхой цу чохъ мел беа лаам кхочуш бойла дацара.

— Лечо,— аьлла, вистхилира Хвичо.— Цу тлебоьдучу новкъа вай тлететча муха хир дара?

— ХІан-хІа, иза дан мегар дац. ГІалина тІебодуш цхьа готта гІашлойн некъ бен бац. Цу новкьа вай дахача, бедаш санна, тІаьхьи-хьалхий хІиттина бен дахалур дац. Иштта вай тІедобьлхуш хилча цара роГІана, массо а хІаллакдийр ду вай.

— Цо хІун хойтту? — аьлла, хайттира Куьйрас. Лечис дІадийцира Хвичос, бохург. Хааделира Куьйрина кхин цкьа а, Хвичо кьонаха, майра стаг хилар. Иштта доттагІ шайна юкьа нисвалар хаза хеташ, Хвичога а хьаьжна, элира Куьйрас:

— Тхо цкьа гІоьртира хІинца ахьа бохуш дерг дан. Амма тхох цаІ ве а вуьйш, кхаанна чевнаш а хуьлуш юхадовла дийзира тхан. Суна хетарехь вай, хІинцалц оха цаьрца латтийна тІом латто беза, царех гучу ваьлл-ваьлларг тІекхачалучохь вен а вуьйш.

— ДІо дехьа дийна ялта хьенан ду? — аьлла, юха а хайттира дерринге хаа лууш волчу Хвичос.

— ГІаларчеран ду. Йовссарш, асар дан а ца бовлу уьш ара. Амма бакъду цу ялтех цхьа буьртиг а кхочуьйтур бац вай цаьрга. Бакъ дерг аьлча, тІаьхьалонна шортта ялта а ду церан дІадиллина. Аса цигахь тохара даьхначу деношкахь хааделира суна иза. ТІаьхьа тІекхиинарг дІа а дуьллуш, шираниг даа а дууш леладо цара ялта.

— ДоттагІий! — аьлла, чІогІа мохь туьйхира Лечис.

Массо а цуьнгахьа хьаьвсира, цецбевтира. Лечин юьхь екхаелла яра, бІаьргаш доьлура. ЧІогІа гІадваханера иза шена дага деанарг хазахетта!

— Аса сайна хетарг ала шуьга! Схьа юххе хилал массо а!

Бераша Лечина го бира.

— Суна хІун дага деаний, вай...

Аз лахдина, шен дагара дІадийцира цо накъо-

сташка. Массара а резахуьлуш тленийцира Лечис бохург.

Діателира пхи де.

Біовна хьалхяхь йолчу майданяхь ловзар дара. Боккхачу чхар тлехь хинна іеш вара беснеш юсийна шедиг а локкхуш дастамваьлла заьлап стаг. Дукха оза хиларна дуткѣа серий санна, дара цуьнан шедигана тлехь ловзу плелгаш. Массо а балхах мукъавитина вара иза баьччас. Дуьххьал дла цхьа шен шедиг лекхар бен цо деш-дуьтуш хлума дацара. Заьлапчу стага шедиг а локкхуш божарша тлараш а детташ хелхарш дара деш. Баьчча — ша цла чохь вара ниха а муьйлуш, цхьана, шинна талорхочуьнца сакъоьруш. Нуьцкѣаша кечийна Кхокха, нускал динна, кхечу цла чохь яра. Ша хлокху балех ерийоцийла хинча, сацам бира Кхокхас тлаьххьарчу мишоташкахь баьчча вен а, цул тлаьхьа ша шена а тоьхна яла а. Оцу глутлакхана лачкѣийна, беьхчилга юккѣе хьарчийна, четахь дладиллина дукха доккха доцуш, ира урс дара цуьнгахь. Кьинхетамах цхьа чо боцчу талорхошна кхин ян дуьхьало яцара мискачу Кхокхин.

Ловзарх чам боцуш, хиницалц санна самукѣане хьийзаш вацара Мокхаз а. Хелхарш деш болчаьрца воцуш дикка юьстах ваьлла лохачу цлийнан пена тлетевжина лаьтташ вара иза. Цуьнан члогла йнш йоьхнера. Кхокха шена ерзош ловзар хлоттийнарг баьчча, цуьнан да вара. Иза воцуш кхин стаг хилча, летта а, Кхокха шена йоккхур йолуш вара Мокхаз. Амма дена дан хлума дацара. Берахь дуьйна схьа дуьхьал дош далаш вист хила Іамийна воцу Мокхаз, — хинца а хамталлаш ян ца ваьхьара.

Боккхачу го юккѣехь хелхар деш вара жима стаг. Йол ховзош, кога буьхьар хлуттуш, нийсаршна бухь буглуш, гола тухуш хелхар дора цо. Аьтто

пхъарс, куыг буй бина долуш, длабахийтина бара, аьрро куыг вортана тле диллина дара. Бухъ буглуш бен ластва ца деш, нштта куыйгаш латтош хелхар дора цо.

— Гулгаш вовших кхетийта! Гулгаш вовших кхетийта!— аьлла, мохъ туыйхира лакха бловна тлехъ волчу глароло.

Хелхаволург и дешнаш хазарга ладьгуш ийча санна, дла-схъа тохавелира дерриге деги ловзош. Хечин хуынжарх кхозуш дара цхъацца гулг. Хелха волуш гулгаш вовших кхетийтинарг блярла хелхарча лорура.

Лакхара, блов тлера схъа мохъ хезча, цхъаммо хъала юха мохъ туыйхира.

— Хьо мичахъ ву хаьий хьуна?

— Дика хаьа.

— Дла-схъа хьожуш хила.

— Цуина-м са ма гатделаш. Суна цхъа чамни нхъа данйтахъа!

— Ваха воллу хьо?

— Хлан-хла. Цхъа чамни маларх со вехар вац. Хюкху тлехъ суо лаш сагатло сан.

— Ца оьшу. Хьо-м гларолехъ вай.

Гларолехъ верг, доккха са а даьккхина, давирзира. Оцу сохьтехъ, корах аравала санна хьалхахьатаьлн-ра иза, хьаьж тле куыг а диллина, шайн ялташ дийначухъа хьожуш. Тлаккха мохъ туыйхира,

— Орца дала! Орца дала!

Локкху шедиг а, детта тлараш а, маьхьарний а севцира. Моза тлема боьдуш, цуьнан гловгла а хезар йолуш, массо а длатийра. Гларолехъ волчуьнан мохъ хезна уьйтла велира баьчча Барза.

— Хлун хилла цигахъ?— аьлла, мохъ туыйхира цо гларолехъ волчуьнга.

— Черчий ю вайн ялта хІаллакдеш!

Кхин кхерам боцнийла хинна, дикка са паргІат делира массеран а.

— Маса ю?

— Кхоъ!

— Кхин хІумма а дуй цхьанхьа а хаалуш?

— Дац!

Шена гонаха гулбеллачаьргахьа вирзира баьчча.

— КІентий! Же, сихалелалаш! Ялта данїта йиш яц вайн! Цу тІе, цІоканаш а хьашт хир ю вайна.

— Мил-мила воьду?— аьлла, хаьттира цхьаммо.

— Шена луьург ваха мегар ду!

Ниха мийлина жимма бахаран кеп хилла болу кегий нах шайн шаьлтанашший, секхалодмашший эцна тІаьхьий-хаьлхий дІахьаьвдира ялташ дийначу ара.

Черчий яра ялташна юккьехула кхерсташ, охьа-детташ, хьовшуш. Генара дуьйна маьхьарий детташ бевдда богІурш хаабелла черчий севцира, юха меллаша боларца, юххерачу хотегахьа дІаюьйлаелира.

Бевдда богІучара геннара дуьйна черчашна тІаьхьа чІунаш кхуьйсура. Юха цІаьхьана уьш, массо а, Іадийча санна, севцира. Моьттур дара цу минотехь гинначуна уьш цигахь боьгІна бу. Дукха чІогІа цецбевлла шаьш дан дезарг ца хууш боьхна лаьттара уьш.

Царна гуш йолчу черчех кхо стаг хилира. И кхоъ вара Гомий, Куьйрий, Хвичой. Хьуьнахахь черчий а яйина церан цІоканаш шайна тІе а озийна, ялташ юкьа а вахана цу кхааммо шайна тІаьхьа гІалара арабехира талорхой.

Жимма метта баьхкина цхьаболу талорхой юханехьа бевдира, амма ткьех гІулч яккхале уьш

а севцира, боьхна шаьш хIун дан деза ца хууш. ГIала боьду некъ лаьцна лаьтташ ткъех бере вара. Хоти йолчухьара гучувелира кхин а ткъех бIаьхо. Ялташ дийначу дехьара схьа жимачу хьуьна юккьера гучувелира кхин ткъех бере. Талорхой гонна юккъехъ бисира. Уьш боьхна дIа-схьа хьуьйсуре. Куьг лазийна доллушехьа цIахъ ца Iевелла веана Мокхаз а вара, аьрру куьйга шаьлта а лаьцна лаьтташ. ДIа-схьа хьаьжча цунна доллучул бегIийла хийтира говраш тIехъ болчу берешца тIом а беш гIалехьа гIортар.

— Суна тIаьхьа хIитта! — аьлла, мохъ а тоьхна, берешна чухьаьдира Мокхаз.

Бевдда богIлушехьа талорхоша чIунаш кхоьссина шина говрана чевнаш йира. Береша хьалхахнийцира говраш, дIаболабелира тIом. Дукха хан ялале важа бIаьхой а кхечира царна тIе. Шайн дахар ца кхоош, дера летара талорхой. Хаара царна шаьш делийначунна халкъо хIумма а геч дийр доцийла. Цхьанне тIаьхьа кхин вужуш охьаэга буьйлабелира талорхой. Дуьхь-дуьхьал инсвелира Куьйрий, Мокхаззий. Доггах ластийна шаьлта тоьхна вожийра Куьйрас Мокхаз. Иза вийча буьйхира бухабисина талорхой. Уьш бохарна сиха чекхбелира тIом. Воьжна висира 31 талорхо.

Лечий, Куьйрий, Хвичой хьалха а волуш бIаьхой гIали чу хьаьлхира. Зударий, берашший левчкьинера. ЦIенош чуьра уьш арадохуш дIа-схьа хьаьвдира цхьаболу бIаьхой. Инстерачу цIа чуьра аранккина едда бIаьхошна дуьхьал йогIура жима зуда. Иза гина ведда вогIу Лечи тапъаьлла сецира. Леррина хьаьжира цуьнга Лечи. Лечих бIаьргкхетта Кхокха а сецира. Шаьш вовшах къаьсттина ялх шо хан яьлলেখъ а девзира царна вовшийн.

Цхьабосса, мохъ белира шингге а:

— Кхокха!
— Лечи!

Оцу сохъта яйн шок локхуш мѣх хадош Кхокхин дега тѣе чѣу кхийтира. Бос баъхъана Кхокха гора юбйжира. Чѣу муълхачу аглорхъара схъабена дла-хъаъжначу Хвичона гира бловн лакхарчу корехъ се-кха!ад озош воллуш клѣйн маж йолу стаг. Юбйлина йолу шен еха топ сѣха хъала а айбнна, лаг озийра цо. Топ елира. Юха клур длабовшшехъа гира цунна, воккха стаг !ад дла а хецна, бловн кор долчуъра пенах кадеттеш воллуш. Юха кхин а корехъа хили-ра воккха стаг, тлаккха шен деглан дола а ца да-делла корехула ара лункарнехъа охъавуьйжира.

Цул тѣахъа бен ца хъаъжира Хвичо, гора йовж-на йолчу йолехъа. Йол йовлуш лаьтташ яра Ле-чина хъалхахъ. Цуьнан карахъ урс дара, мукъ тѣехъ хаалуш чѣу кхетта меттиг а йолуш.

Иштта юбйжира Болат-гѣала.

КУРЧУ БУХІАННА ХИЛЛАРГ

Моцах-моцах, тоххура цхъана дlаяханчу хенахъ бухlа хилла шен доттагlашна олхазаршна гергахъ дозаллаш денl дерриге а дуьне серладоккхуш, къагош берг шен ши блърг бу, бохуш. И хааделла малхана. Цо бухlане аьлла:

— Ма гlерта сан сий хъайна дерзо.

Бухlа яша а ца яьшна цо бохучух.

— Хьо бу и сан сий хъайна дерзо гlертарг, — аьлла цо. Иштта церан къовсам баьлча схъагулделла дерриге а олхазарш, цу шиннах бакъ муьлхалов хъовса. Цхъадолу акхарой а, олхазарий а хилла,

къаьсттина кынг а, чIегIаг а йолуш бухIано боху-
чух тешаш.

— Дика ду,— аьлла, малхо.— Со цхьана ханна

дІалечкѣар бу, ткѣа шу бухІано дуѣне серла муха доккху хѡвсуш хила.

ДІалечкѣина малх. Тіебеана бода. Кѣерзош хилла бухІано бІаѣргаш, амма дуѣне серла долуш ца хилла. Кегий кІегий санна кѣегаш хилла бухІанан ши бІаѣрг, амма серло луш ца хилла.

Юха схѣакхетта малх, серладаѣлла дуѣне. Хаѣттина малхо:

— ХІун олу аша?

Ерриге хѣун екаш хилла олхазарийн декарех. Массара а хѡвзийна бухІа «аѣшпийн лежиг», — бохуш. ЧІогІа юѣхѣаѣржа хІѡѣттина бухІа. Кхин ала хІума а ца хилла, тіема а яѣлла, дІа а яхана, лечкѣина иза, ХІетахъ дуѣйна схѣа дийнахъ гучу ца йолу бухІа. Буйса тіееѣча йолало иза, ара а йолий, ижу лохуш, шен ши бІаѣрг кѣегош.

Ткѣа олхазарша дийнахъ сарралц шакарш ет-таш кхойкху бухІане и хѡвзо дагахъ. Амма бухІа гучу ца йолу, цо шена тіе доккха эхъ даийтина.

БОРЗ ХІУНДА УГІУ.

Едда йогІуш хилла меца борз. Цхѣанххѣара а хІумма а ядо аѣтто ца баѣлла цуѣнан. УѣстарІ бадѡ дагахъ жа юххе гІѡѣртича, маѣларгона цІога доцуш юѣсура иза. ТІаѣхѣадевллачу жІаѣлеша йорт эцийтира цуѣнга.

Кхин массанхѣахула леларх ижу ца карийра цунна. Хѣуѣна юккѣехула болчу новкѣа елира иза. ХІиннца новкѣахула варда дІаяхана лар гира цунна. Яхара борз цу лорах. Гена ялале юучу хІуманан тамехъ хѡжа кхийтира цунна. Цѡ болар сихдира. Карийра цунна новкѣахъ йоккха горга сискал, буѣзна, горга бутт санна йолу. ДІакхалла сихѣеллачу цѡ бага гІаттошехѣа, мохъ хезира цунна.

— Ваша, ларлолахъ!

Мохъ беттачухъа хъаъжира иза. Гира цунна дедда доглу цхьогал. Иза а дара сискалан хьожа кхетта дедда доглуш.

— ХIун боху ахъа, йнша?— аьлла, хьаттира барзо.

— Цу сискалх дIовш тоьхна хила мега. Хьуна бохам болийла ца лууш бохура аса-м ларлолахь.

Ойла йира стешхачу барзо.

— Ткъа аса хIун дан деза кхунна?

— Хаац, — аьлла, жоп делира мекарчу цхьога-

ло.— Сайн воккхачу вешийна бохам ца балийта со хлуъу дан а кийча ду. Хьо реза елахъ аса юур ю н сискал, цунах дловш тоьхна, ца тоьхна хъажа. Лахъ а хуна хьалхара ялар сийлахъ лору аса.

— Дика ду. Даяа.

Цхьогало къакъ, аьлла йнира дийнна сискал, барзо шен мот цлуббешшехъ.

Ехха Иййра борз цхьогална хлун хуьлу хьовжуш. Амма цхьогална хлумма а ца хилира.

Хietaхъ дуьйна ша мац елча муцлар ирах а ерзайой стиглахъ горга, сискалх тера, бутт гича углу борз.

— Ма хьовжур яцара со хьо дловше ю, яц. Схьаелира хьо!— бохуш.

ЦХЬОГАЛ МУХА КХЕРИИРА.

Буййса юккьеяхана хан яра. Гюжа тlехъ хинна лачу нlаьно дlабиллира цхьа бlаьрг, оцу сохьта ша-шах дlабеллабелира шолгlа бlаьрг а. Кертахъ тебна, муцлар ирах а ерзийна хlаваах хьожа йохуш цхьогал гира нlаьнийна.

Мохъ хьаькхира цо:

— Iуь-lа-ре-Iу! Керта веана Iу!— аьлла.

Самаевлира котамаш. Мохъ хьаькхирд цара мас-сара а цхьабосса.

— Къа-а-а-къ, къакъ-къакъ! Къа-а-къ, къакъ-къакъ! Къа ца хетарг! Къа ца хетарг! — бохуш.

Цара гловгlа яьккхича самаевлира бедаш, цхьабосса маьхьарий хьаькхира цара:

— Вакъ-викъ-вакъ! Вакъ-викъ-вакъ! Кех лаллий ваккха! Лаллий ваккха! — бохуш.

И дерриге а хезна кхераелла маьхьарий хьаькхира гlезаша:

— Къа-къи! Къа-къи! Къа-къи! Къа-къи. Кхaьлли! Кхaьлли! Кхaьлли!

Дуьхьал маьхьарий хьаькхира москалша:

— Ч!ов-ч!ов-ч!ов! Ч!ов-ч!ов-ч!ов! Тохий е чов!
Тохий е чов! — бохуш.

Іаьхира божали чуьра етт:

— М!о-о-о! Минчара беана и б!о? — аьлла.

Цунна юххехь йижица Іуьллу газа Іаьхира:

— Б!е-с-е, б!е-е-е. Схьахетарехь, мостаг! б!е
вац, ши б!е ву, — аьлла.

Ц!аьххьана ж!аьла летира:

— Іов, Іов, Іов! Т!еч!аг!а ков! Т!еч!аг!а ков!
Аса лоцур ду цхьогал! — бохуш.

Кхераделла д!аиккхина, дедда дахара цхьогал,
лаьттахула ц!ога текхош шен лар а йойуш.

ЗИНГАТ

(Тодеш д!аяздина халкван фольклоран барта туьйра)

Б!аьсте схьакхечира,
Дашон малх хьаьжира,
Зингат шен бен чуьра
Дуьнена делира.

Цуьнан бен т!оьхула
Бецхелиг Іуьллура.
Цо и д!атеттира,
— Д!адала! — элира.

Бецхелиг лестира,
Меттах ца делира.
— Ма йнэ сох муьшканаш! —
Бохуш лера т!ечехаш.

— Вотталахьан, аса хьо д!акхалла-м газа йоуьй-
тур юйца! — аьлла, д!ахьаьдира Зингат.

Чехкачу боларца,
Юха дан Газанца,
Жима Зингат дахара,
Доьдуш д!акхечира.

— Во Газа! — аьлла, кхайкхира Зингат. — Б!аь-
сте т!ееана, бен д!абиллина, сайна дукха беза болх

бан со доллурa. Цхьa Бецхелиг ду сан бен тӀоьхула дигина, дӀадала аьлча а дӀадолуш дац. И дӀакхалла ягӀахьара хьo.

Жоп делира Газано:

— Сийна буц кхоллуш, шийла шовда муьйлуш Ийча тоьла суна Бецхелиг кхоллучул. ЙогӀур яц со,— аьлла.

— Вотталахьана, аса хьo дӀакхалла-м Борз йo-уьйтур юйца! — аьлла, дӀахьаьдира Зингат.

Чехкачу боларца.

Юха дан Барзаца,

Жима Зингат дахара,

Дoьдуш дӀакхечира.

— Во Борз! — аьлла, кхайкхира Зингат. — БӀаьсте тӀеeана, бен дӀабиллина, сайна дукха беза болх бан со доллурa. Цхьa Бецхелиг ду сан бен тӀоьхула дигина, дӀадала аьлча а дӀадолуш дац, и дӀакхалла Газа а ца йогӀу, Газа кхалла ягӀахьара хьo.

Жоп делира Барзо:

— Стом-стомма даьӀахк йожуш, же юкьара уьстагӀ бaдо аьтто лoьхуш Ийр ю со Газа ца кхоллуш. Ца йогӀу со,— аьлла.

— Вотталахьана, аса хьo-х лата-м Чa йoуьйтур юйца! — аьлла, дӀахьаьдира Зингат.

Чехкачу боларца,

Юха дан Чанаца,

Жима Зингат дахара,

Дoьдуш дӀакхечира.

— Во Чa! — аьлла, кхайкхира Зингат. — БӀаьсте тӀеeана, бен дӀабиллина, сайна дукха беза болх бан со доллурa. Цхьa Бецхелиг ду сан бен тӀоьхула дигина, дӀадала аьлча а дӀадолуш дац. И дӀакхалла Газа а ца йогӀу, Газа кхалла Борз а ца йогӀу, Барзах лата ягӀахьара хьo.

Жоп делира Чано:

— Барзах лата ца йоглуш, сайн моз-ког цлүббеш
Ийр ю со. Ца йоглу со,— аьлла.

— Вотталахъана, аса хъан моз-ког длакхаллам
Накхармоза боуьитур буйца! — аьлла, длахъаьдира
Зингат.

Чехкачу боларца,
Юха дан Мозанца,
Жима Зингат дахара,
Добдуш длакхечира.

— Во Накхармоза! — аьлла, кхайкхира Зингат.—
Блаьсте тлееана, бен длабиллина, сайна дукха беза
болх бан со доллур. Цхъа Бецхелиг ду сан бен тлоь-
хула дижина, дладала аьлча а дладолуш дац. И дла-
кхалла Газа а ца йоглу, Газа кхалла Борз а ца йоглу,
Барзах лата Ча а ца йоглу, Чан моз-ког кхалла барла-
хъара хьо.

Жоп делира Накхармозано:

— Чан моз-ког кхоллучул, кьорзачу зезагашна
тлера мерза моз лехьор ду аса. Ца боглу со,— аьлла.

— Вотталахъана, аса хьо длакхалла-м Хьоза
доуьитур дуйца! — аьлла, длахъаьдира Зингат.

Чехкачу боларца,
Юха дан Хьозанца,
Жима Зингат дахара,
Добдуш длакхечира.

— Во Хьоза! — аьлла, кхайкхира Зингат.— Блаьс-
те тлееана, бен длабиллина, сайна дукха беза болх
бан со доллур. Цхъа Бецхелиг ду сан бен тлоьхула
дижина, дладала аьлча а дладолуш дац. И длакхалла
Газа а ца йоглу, Газа кхалла Борз а ца йоглу, Барзах
лата Ча а ца йоглу, Чан моз-ког кхалла Накхармоза
а ца боглу. Накхармоза кхалла даглахъара хьо.

Жоп делира хьозано:

— Накхармоза кхалла догӀучул, кӀед-кӀеда мас лохуш сайн бен биӀр бу аса. Ца догӀу со,— аьлла.

— Вотталахъана, аса хъан месаш йовдо-м Мох бо-уӀтур буйца! — аьлла, дӀахъаьдира Зингат.

Чехкачу боларца,
Юха дан Мобаца.
Жима Зингат дахара,
Довдуш дӀакхечира.

— Во Мох! — аьлла, кхайкхира Зингат. — Блаь-те тӀееана, бен дӀабиллина, сайна дукха беа болх бан со доллур. Цхъа Бецхелиг ду сан бен тӀовхула дижина, дӀадала аьлча а дӀадолуш дац. И дӀакхалла Газа а ца йогӀу, Газа кхалла Борз а ца йогӀу, Барзах лата Ча а ца йогӀу, Чан моз-ког кхалла Накхармоза а ца богӀу, Накхармоза кхалла Хьоза а ца догӀу. Хьозанан месаш йовдо багӀахъара, хьо.

Жоп делира Мохо:

— Вотталахъана! Цкъа мархашца малх дӀа а кӀевлина дӀабогӀу со! — аьлла.

Хъаькхира Мох шок тухуш, диттӀийн баххъаш дӀа-схъа ластош. Гира Хьозанна богӀу Мох, дӀахъаьдира иза Накхармоза кхалла. Гира Накхармозанна догӀу Хьоза, дӀахъаьдира иза Чан моз-ког кхалла. Гира Ча-на богӀу Накхармоза, дӀахъаьдира иза Барзах лата. Гира Барзана йогӀу Ча, дӀахъаьдира иза Газа кхал-ла. Гира Газанна йогӀу Борз, дӀахъаьдира иза Бецхе-лиг кхалла.

Бецхелиг лестира,
Дуьхъало ян гӀоьртира,
Газано хъап! — аьлла,
Чехка дӀакхаьллира.

Бен маьрша белира,
Массо юха бирзира,
Зингат ког-буьхъира
Бен гонаха хъаьвзира.

КІАНТАЛГ

Гулливеран леларш дуьйцуш йолу Свифта язйина книжка яра дивана тлехь йуьллуш. Шега ешийта-нехъара сахиллалц а и йоьшур йолуш вара Кланталг. Амма кхана хьалххе школе ваха дезаш хиларна юкъах йнтира цо иза. Даккхий адамаш долчу Гулливер кхачарх дерг доьшуш, цуьнан метта цига ша нисвелча санна, хеташ дог-ойла йолуш, цуьнца цхьаьна похчийн туьйранашкахь буьйцуш болу наьрт-аьртхой дагабаьхкина волуш ваьшта-туьйхира цо книжка.

Кледачу глайбех корта хьакхалушшехьа тлеттла дахара Кланталган блаьргийн негларш. Цунна набкхийтира.

Къеггина хьаьжнера дашо малх. Баьццарчу, гоьллец йоглучу бацалахь вижина йуьллуш вара Кланталг. Члогла гловганаш хезна самавелира иза. Цхьа доккха кхо лаламат дара цунна тлехлоьттина лаьтташ: кед-кедийл блаьргаш а, маьрс-маьрсийл цергаш а, пепнаш санна лекха дог'маш а долуш. «Наьрт-аьртхой бу х'лорш-м!» — аьлла, сацам бира Кланталга. Меттах ца хьовш леррина ладоьглура цо наьрт-аьртхоша дуьйцучуьнга.

— Чхьаьвриг ю х'лара! — бохура цхьаммо.

— Мичара! Пхьид ю-кх! — бохура вукхо.

— Яц. Адаман тайпа ду, — бохура кхозлаг'чо.

Чхьаьвриг юй, пхьид юй, бохуш волу шиь тлаьхь-тлаьхьа марсавуьйлуш вовшашна чучча глертара. Хьала айира цара шиммо чхьонкарш вовшашна тоьхна х'лаллакван.

Кхин д'ла ладоьглуш ле а ца велла, хьала а эккхаш, мохь туьйхира Кланталга.

— Цкъа собар делаш, сонтанаш!

Наьрт-аьртхой члогла цецбевлира.

— Аса элрий! — аьлла, г'ладвахара, адаман тайпа ду, баьхна наьрт-аьртхо.

Хъан тле куйгаш а дехкина лакха хъала а хъаьжна элира Кланталга:

— Со мила ву хаа лууш хилча, соьга хлунда ца хоттура аша вовшех лата а ца глерташ.

— Нийса боху, — аьлла, резахилира кхозлагла наьрт-аьртхо. — Хьо мила ву?

— Пионер ву.

— И бохург хлун ду?

— Уггар диканиг бохург ду-кх. Шуна-м мичара хаьара иза. Сонта адамаш ду шу-м, наьрт-аьртхой. Туьйранашкахь дуьйцу хезна суна шу.

— Хлара тамашийна адам ду. Вайн туьпа длави-га веза вай хлара, — элира хьалхарчу наьрт-аьртхо чо. — Же, дуьло, глор вай.

Ши наьрт-аьртхо длаволавелира. Цара ши-кхо глулч яьккхича уьш цхьана кхан дохалла гена бевлира. Иштта лекха адамаш дара уьш.

— Э, со-м кхналур вац шуна тлаьхьа! — аьлла, мохь туьйхира Кланталга.

Цуьнца сецчачу наьрт-аьртхочо Кланталг схьа а энна шен белш тле тесначу эхханан цлоканна тле охьаханийра. Кхузза тле-клел динчу ценойин тхов тлехь санна, лакхахь вара Кланталг.

Клезиг-дукха длаихча длакхечира уьш наьрт-аьртхойн туьпа. Туьпахь мел верг а вара Кланталгах тамаша беш. Уггар коьртачу наьрт-аьртхочо ша Кланталге хьежна ваьлча элира:

— Хлара чхъаьвриг санна, жима хлума ю. Хлуманна а доьналла долуш а хир яц. Шен жималле хъаьжжина бен кхин доккха хьекъал а хир дац.

Цул тлаьхьа берриге а наьрт-аьртхой шайн-шайн глуллакхаш дан буьйлабелира. Дуьххьал Кланталгах адаман тайпа ду аьлла наьрт-аьртхо, Лекханиг бохуш цле йолу, Кланталгана юххера дла ца волура.

— Меца вуй хьо? — аьлла, хьаттира цо Кланталге.

— Яахлума юур йолуш-м ву.

Лекхачо, схъаэцна буьйдачу жижиган йоккха пот
иллира Кланталгана хьалха.

— Буьйда жижиг дац хIара?

— Ду те. Тхан цIе яйна. ХIинца нехан туьпера
ца яккхахь тхан кхин и хуьлнийла а дац,— элира Ле-
кхачо.— Кхо де хьалха цхьана туьпа тIе летира тхо
амма тхайчех дукхаха берш байа а байнна юхадов-
ла дийзира тхан.

Оцу сохьта дагадеара Кланталгана ша ешначу
книжканашна тIехь дуьйцуш хилларг: дукха хьал-
ха дIаяханчу ширачу хенахь, стелахаьштиг тоьхна
хьуьнахахь цIе ялар бахьана долуш, адаман кара
цIе качар а, цо иза дийнахь а, буса а ца йойтуш
ларъяр а.

— Ткъа хIинца буьйда жижиг дууш ду шу?—
аьлла, хаьттира Кланталга.

— Ду те.

Кланталгана дагадеара шен кисанара турмалан
куьзга, турмал йоьхча воккхаха волчу вашас цунна
делла долу. Цу куьзганца малхана дуьхьал а лощий
ша кегIат латадар а дагадеара цунна.

ЦIаьххьана наьрт-аьртхойн туьпахула чекхдели-
ра гIугI. Массо а шайн-шайн чхьонкарш схъа а
эцна коьрта наьрт-аьртхо волчу бахара.

— Уьш стенга боьлху?— аьлла, хаьттира Клан-
талга.

— ЦIе яккха лата даха деза тхан,— аьлла,
жоп делира Лекхачо.— Марша Iолда хьо, со а воь-
ду цаьрца.

Кланталга мохь туьйхира.

— Совца! Ма гIо цхьанхьа! ЦIе сан кисаныхь
ю! Массо а цецбевлла хьоьжура Кланталге. Коьр-
тачо оьглазе этира:

— Цуьнан жимачу коьрта чохь хьекъалан зирх
бац!

Ткъа Кіанталга юха а мохъ туыйхира:

— Аса забарийна а доцуш боху шуьга. Сан кисанахъ ю це. Аса хіинца гойтур ду шуна иза-м.

Екъа корсам сиха гул а йина, схьадаьккхина кисанара куьзга малхана дуьхьал лецира Кіанталга. Тіаккха жим-жимма хилош корсамна тіе хилийра иза, цунна чекхъюьйлу маьлхан злаьнарш корсамна тіехъ цхьана къегачу тіадаме ерззалц. Наьрт-аьртхой массо а діатийна хьожура Кіанталга-дечуьнга.

Корсамна тіехъ хьалха жимма клур меттахъ-хьовш санна хийтира, юха иза шорта белира, тіаккха це къегира. Кіанталга куьзга кисана а диллина корсамна тіе хлун элира. Оцу сохьта йоккха хьалалетира це.

Хазахеташ гІад бахара наьрт-аьртхой, массара а царна гонаха, вовшийн куьйгаш а лаьцна, халхар долийра. Ша царна дика болх барна дог доккха диэш Кіанталг а вара. Массарел хазахеташ Лекханиг вара, Кіанталгера даьллачу хьуьнарх воккхавиэш.

Коьртачо хаьттира:

— Кіанталг, хлун дика де оха хьуна ахьа тхуна це яларна?

— Шуна дика хилчхьана суна дика хиллий а ду, — аьлла, жоп делира Кіанталга.

— Ван а ву хьо уггаре диканиг! — элира тіаккха коьртачо.

Лекхачо жижиган пот цІерга тесира

— ХІара хлун ду ахьа дийриг? — хаьттира Кіанталга.

— Хьуна жижиг датта воллу со.

— Ишттах ца доттий жижиг, — аьлла, Кіанталга шен мокханца дуткъа серий а хедийна, царна тіе жижигаш доьхкира. Тіаккха уьш меллаша царна

тлоьхула хьовзийра. Жижиг цхьабосса даттаделира, шашлык хуьлуш. Лекхачо ша цлерга кхоьссина жижиг схьадаьккхира. Иза ах сов даьгнера, овкъарех дуьзнера.

— Кхин доттур дац аса хIара иштта,— элира цо. — Ахьа санна доттур ду.

Кхийтира КIанталг наьрт-аьртхошна пхьегIаш евзуш ца хиларх. Дагадеара цунна Робинзон Крузос, ша гIайри тIехь цхьа вехаш волуш, шена нхьегIаш яр. Вахара иза дика латта лаха, пхьегIаш ян мега дерриг. Иза дукха леха ца дийзира. КIанталга дехарца Коьртачо омра а дина охьахнира ши наьрт-аьртхо поппар хье. Латта тIада а дина куьйгашца хьийра поппар цхьа а гIорзолнг ца юьтуш.

Цул тIаьхьа куьйгаш юккъехь керчош горга деха бахтар дира цунах, тIаккха иза хедош горгий хIазарш дира, юха уьш вовшашна тIеттIа дохкуш кхабанан сурт дира. КIела горга чIепалг латийра. ТIада а дина чухулий тлоьхулий куьйгаш хьовкхуш шарийра иза КIанталга.

— Хинца йоккха латаел цIе,— аьлла, цлерга йиллира цо иза.

ЦIе цхьана метта йоккха ца латош тIаьхь-тIаьхьа йоккха йира КIанталга кхаба ца эkkхийта. Диккеттина яьлча схьаяьккхира цлергара. Кхаба шельелачул тIаьхьа буткъа сараг туьйхира КIанталга цунах. Кхаба йийкира:

— Кийча ю со! — аьлча санна.

КIанталга хи а доьттина, чу жижиг а диллина цлерга йиллира кхаба. Цхьа ах сахьт далале хикхекха доладелира, булкъ-булкъ, бохуш. Цул тIаьхьа йоккха хан ялале схьадаьккхира КIанталга кхихкина жижиг. Массарна а бохург санна, дийкхийра цо иза кегийра кескаш луш, чоме хьовсуйтуш. ЧогIа реза хилира наьрт-аьртхой кхехкийначу жижигана.

Коьртаниг лерина кхабане хьаьжира.

— ХIара кхаба жима ю наьрт-аьртхошна, — элира цо ведар санна йолчу кхабийна. — Йоккханиг ян еза.

Цо омра дарца шина-кхаа наьрт-аьртхочо, КIанталга куьйгалла а деш, йоккхачу стоьллал. кхаба йира. ЧIогIа баккхий бнэш. баркалла бохура наьрт-аьртхоша КIанталгана. ХIетахь чам хаарх кхин ца доура цара буьйда жижиг.

Буса, са хила герга яхханчу хенахь хьалагIевти-тира наьрт-аьртхой. КIанталг а велира сама.

— Аша хIун до? — аьлла, хьаттира цо. Лекха-чуьнга.

Талла доьлху. Са даьржачу хенахь хи йисте догIу стерчий, цигахь уьш лар а дина тIеталла атта ду тхуна.

— Со а vogly! — аьлла, хьаланккхира КIанталг.

Лекхачо иза шен белш тIе хаййра. Дикка некъ бинчул тIаьхьа наьрт-аьртхой боьхна севцира: уьш тилабеллера.

Коьртачо элира:

— Сахиллалц хIоккхузахь Иийр ду вай. ТIаккха малхаца къастор ю малхбузехьа arlo.

— Стерчий вайга хьоьжуш Иийр дац. Некъ лаха беца вай! — бохуш, хьийзара массо а.

— Цкъа собар дел! — аьлла, мохь туййхира КIанталга. Тхуна школехь Iамийна буса а тIехь агIонаш къасто. Суна хIинцца хуур ду малхбузехьа муьлхачу arlor ю.

Массо а ца тешаш дIатийра. Стигал хьалахьаьжи-ра КIанталг. Гира цунна къегина кхетта седарчий, царна юккъехь къаьсташ гуш «ВорхI вешин ворхI се-да а», чоьлпанан сурт хIоттийна къегаш. Цу седар-чийн чоьлпан суртан йистерачу шина седана тIера хьала шен дагахь нийса сиз хьаькхира КIанталга. и

сиз нисса кѣилбаседан тѣохула делира. Хаѣара Кѣанталгана, шена школехъ ма хѣеххара, кѣилбаседанѣ стиглахъ шен меттиг цкъа а ца хуѣйций. И седа даиммана а кѣилбаседехъа бу.

— Хѣокху аглор ю махбузехъа,— аѣлла, аѣрру аглор куѣг хѣажийра Кѣанталга тешам боллуш.

Дѣабахара наѣрт-аѣртхой Кѣанталга гайтинчу аглорхъа. Нийсачу новкъа бахара.

Дукха стерчий дайира наѣрт-аѣртхоша чхѣонкарш етташ, еха гѣѣмакъаш етташ. Малх дикка лакхабаѣллера. Малхбузехъа аглор, лам санна, хѣалагѣаѣттира ѣоккха морха. Юха иза нуѣѣжанан суѣртахъ лакхахъ яржа ѣоласлира. Чѣерлардигаш-лахахула лелара. Цѣран тидам бинчу Кѣанталгана хиѣра кѣстта догѣа-догѣлур хилар.

— Хѣе-хѣе-хѣей! — аѣлла, мохъ туѣѣхира Кѣанталга. — Сиха лелалаш, догѣа догѣлур ду шуна кѣстта!

Коѣртачо омра дира, хѣинцалц схъа а Кѣанталга аѣлларг нийса хиларна, цѣ бохучух тешна, сиха цѣхъа даха деза. аѣлла.

Наѣрт-аѣртхой шайн туѣпа юхакхачаррий, догѣа кховсаррий цаѣ хилира. Дѣлкѣал тѣаѣххѣалц дѣара догѣа.

Догѣа сецначул тѣаѣхъа Лѣкханиг цхъа гѣул-лакх-м хилла дѣхъа кондарш ѣѣолчухъа вахара. Дукха хан ѣлалѣ дѣуѣне ѣадо санна чѣлорѣа мохъ хѣаѣкхира цѣ. Дѣахъаѣлхира цига наѣрт-аѣртхой. Кѣанталг а ца висира царѣл тѣаѣхъа. Гира цуѣнна цхъана кога тѣхъ кхийсалуш кхѣравелла бѣс а бахана хѣѣѣза Лѣкханиг. Наѣрт-аѣртхоша кхин цѣунга хѣумма а ца хѣѣттуш чхѣонкаршца ѣраш кѣго ѣѣолийра, юха цхъаммо догѣахъа мохъ туѣѣхира чхѣонкар лакха хѣала а ѣѣбуш.

— ѣѣѣт! — аѣлла.

Еза чхьонкар яраш юккѣ кхнїтира. И волчу дїа-хьаьлхина вукху наьрт-аьртхоша а етта йолнїра чхьонкарш. Тїеваханчу Кїанталгана гира бийна саьр-мик. Кхнїтира Кїанталг Лекханиг саьрмико лаьцна хиларх. Хьаьдда вахана, пхьарс а лаьцна дїатакхнїра Кїанталга Лекханиг туьпехьа. Цунна оцу сохьта да-гадеанера ша книжки тїехь дешар, лаьхьано лаьцча, цо церг йоьллина меттиг яго еза, делахь тоьпан молха диллина я сирникашца, бохуш. Кїанталгехь уьш яца-ра, амма юххехь йогуш йоккха цїе яра. Сиха цїера юххе а валийна, схьаэцна хаьштиг йоьттира Кїанталга Лекхачун чов тїе. Оцу сохьта дагнїначу жижиган хьожа елира.

— Кїанталг, со лийр-м вац?— аьлла, хаьттира Лекхачо.

— Хїан-хїа, хїицца лийр вац. Чов ца ягнїне-хьара лийр вара, дїовш цїийца дергехула дїа-схьа а даьржина.

Наьрт-аьртхой тешна бара Лекханиг лийриг хиларх, амма нза дукха хан ялале когаш тїехь паргїат лела волавелира. Кїанталган лобралла бахьана долуш цунна хїумма а ца хилира.

— Цаьххьана дагадеара Кїанталгана шен дай, наний. Шена сагатдеш хир ду-кх н шиъ, бохуш ойла йїра цо. Тїаккха наьрт-аьртхошка мохь туьй-хїра:

— Ва сан доттагнї! Йодика хуьлда шун! Со цїа воьду. Амма кестта юха а вогїур ву! Са ма гатде-лаш!

— Волалахь юха! Днц ма делахь тхо! — аьлла, белсах пїелг йоьттира Лекхачу наьрт-аьртхоcho.

Эццахь самавелира Кїанталг. Цуьнан белсах куьг детташ яра нана.

— Самавала, диканиг. школе тїаьхьавуьсур ву хьо!— бохуш.

ТАЙНИГ

Белхан де чекхделира. Массо а шайн-шайн ца бахара. Цхьа тайнигаш йисира кхечу ловзочу хьуманашца туьканахь. Жимма Iаржъелча доккха са доккху хезира туькана чохь.

— Мел дика ду-кх де чекхдаьлла.

Мила ву и туькана чохь луьйш верг, наьларшна догIанаш а тоьхна массо а дIабаханчул тIаьхьа? Иза тайниг — жима кIант ву. Кхин цхьаммо а це тиллина ца хиларна, Тайниг, аьлла, це йоккхур ю вай цуьнан.

Доккха са а даьккхина, де чекхдаьлла шена хазахетар хаййтинчул тIаьхьа, Тайниг кхоссавелла гIопастана тIе велира. Цунна тIаьххье месала цIога а дусийна, тарсал а елира гIопастана тIе.

— Тайниг, даккхий синош ма доху ахьа? — аьлла, йистхилира тарсал.

— Дера, бакъ дерг аьлча, кIорда ма дина суна хIор дийнахь, са доцуш волуш санна, верзина це-на хьалхалатта чуоьхучу берашна. Со-м эхь даза вай. Хьан санна кетар яц суна тIехь. Со виначунна днцделла суна кетар ян.

— Дийнахь хьайга хьоьжуш, бераша куьйгаш Iуьттуш хилча «ма-ма», олий мохь хIунда хьокху ахьа?

— Ой, царна-м ца хайца со лаза во я ца лаза во, — аьлла, жоп делира Тайниго, шуьйрачу гIопастана тIоьхула дIа-схьа а волалуш. — Тамашийна кхоьллина ду хIара дуьне. Массо а тIе бедар юьйхина лела, ткъа со буса-бен, со верзина хилар бодаша лачкыйча бен меттахъхьан йиш йоцуш Iа. Сихха цхьаммо со эцахьара бедар йоцуш вуьсур вацара со а.

— Со-м хьо цхьаммо а ма эцахьара, аьлла хеташ яра.

— И бохург хIун ду?

— Хьо цхьаммо эцна длавигача, са-м вац кхин цхьа а доттагI.

— Хьан метта хилча со-м тоххар хьуьнахахь вехаш хир вара. Шуна, тарсалшна, хьуьнан яхар-хошна-м хIун хала дара. Дерриге а оьшуш дерг Iаламо луш ду шуна.

— Тайннг, и хабарш кхин ма дийца вайшиммо? Дика дуй? Хьун дагаеача сан дог лозу.

— Ма дийца. Лечкьирдигех ловза вайшнъ?

— Ловза,— аьлла реза хилира тарсал.— Дагар ден а яй со!

— Дагар де.

Цкъа шен некха тIе, тIаккха Тайниган некха тIе ког а тухуш роIехь, тарсало дагардира:

ХIетал-метал
ДогIура,
Новкъа дедла
ДогIура.
Хьуна иза
Довзале,
Суна иза
Девзира!

— Со дIаели! Хьаббе бIаьргаш!

ГIопастана тIе аркъал охьавижира Тайннг. БIаьргаш ша-шах дIахьаббелира. Тарсал цIога а дусийна кхоссаелла кхечу ловзочу хIуманашна юккъе а иккхина дIалечкьира. ДегI-м дIалачкьий-ра цо, амма деха месала цIога гуш дара.

Вижина Iуьллучу Тайнига пхеанна тIекхаччалц дагар дира:

— ЦаI, шиъ, кхоъ, диъ, пхиъ!— аьлла. Кхин дIа ца хаарна дагардеш дацара церан.

Волавелира Тайннг гIопастана тIоьхула, дIа-схьа хьаьжира, гIопастана тIера охьа а иккхина волавелира, массанхьахула хьоьжуш. Даьсса Iох-

куш долчу гІутақхаш чу а хьаьжира. Кегийчу ведарш чу а хьаьжира. Тайнигийн шифоньер чу а хьаьжира, амма карош яцара тарсал. ЦІаьххьана ловзочу хІуманашна юккье хьаьжча, пешан топ санна, дуса а делла ирах дахана тарсалан цІога гира Тайнигана.

— Карий, карий!— аьлла, мохь туьйхира Тайниго.— ЦІога дІалачкьо ца кхи́на! ЦІогано гучу-ьяккхи! ЦІогано гучуьяккхи!

ХІинца Тайниг дІалечкьира. Пхеанна тІекхаччалц дагар а дина, тІаккха, бІаьргаш дІа а биллина, лаха йолаелира тарсал. Ехха лийхира цо. Эххар а тайнигийн диванна тІехьа лечкьина карийра цунна иза.

Иштта уьш ловзуш садаьржира. Шайн метта дІахІоьттира и шиъ, кестта туька дІаелла нах бо-гІур буйла хууш.

— Тайниг,— аьлла, йистхилира тарсал,— са ма гатде ахьа. ХІинца вайшиъ бен ца йисина кху чохь. Тахана, кхана цхьаммо хьо а, со а оьцур ю. Со-м сайна хьун хаалушшехьа йодур ю. Кхин гур дуи те вайна вовшийн?

— Ца ган там бу. Хьо хьуьнахахь яха дагахь хилча гоїла муха хир ду? Со-м адамашна юккьехь ваха дезаш ма ву.

— Аьтто хуьлда хьан.

— Хьан а хуьлда. Виц-м лур вац хьуна со? Хаза буййсанах ехи вайшиммо цхьаьна.

— Дера виц лур вац. Бакъ ма ду, хаза буййсанах ехи вайшиммо цхьаьна.

Туькана арахьа говІанаш евлира. Тайниггий, тарсаллий дІатийра.

ДІайиллира туьканан наьларш. Чудаьхкира адамаш. Цаьрца цхьаьна чуеара наний, йоїий. «Эца-хьа со!»— аьлла, мохь тоха дог хилира Тайниган

йоле, амма ша верзина хилар дага а деана эхъ хетта, меттах а ца хъайра.

— Мама, дло Тайнинг-клант эцахъа суна, — аьлла, дийхира йола, Тайнигана тле плелг а хъажош. Хазахийтира Тайнигана йола шена тле плелг хъажийча ахъа боху а, ца боху а. Хинцца я цкъа а, бохуш ойла яра цуьнан. Хинцца ца эцахъ цкъа а оьцур вац.

— Хъажийтал оцу кланте, — аьлла, дийхира нанас.

Мах беш волчо длакховдийра Тайнинг. Леррина хъийжира нана цуьнга. Тлаккха йоле велира. Йоблан каракхоччушихъа Тайниго мохъ хъаькхира «ма-ма!» аьлла, оцу сохъта блаьргаш а хъаббеш, члогла эхъ хетта.

— Мама, мама! Со кхуьнан мама хир ю. Хезарий хъуна хлокхо соьга кхойкхуш «ма-ма!» аьлла.

Нана елаелира.

— Дика ду, жиманиг.

Мах хилла балар хинна Тайнига, леррина шег хъоьжучу тарсале къайлаха блаьрг талнйра, цуьнан лодика еш.

Ца кхечира йол Тайнинг а вахъаш. Оцу сохъта длаханийтира цо нене:

— Мама, суна цуьргаш дала деза ахъа Сан клентан бедар яц. Аса цунна хечий, коччий тоьгүр ю! — аьлла.

Нанас деллачу цуьргех бедарш тийгира йола Тайнигана. Хьалха коччий, тлаккха хечий тлеюьйхира цо цунна. Гладвахара Тайнинг. Глад муха ца вобду, хинццалц сатийсина коччий хечий тлеюьйхина хилча. Ткъа коч а муха ю! Царула цле! Хеча а царула цле! Иштта хаза бедар йолуш стаг цкъа а ца гинера Тийнигана, мел дукха адам туьканахъ гинехъ а.

— Баркалла! Баркалла хьуна, мама! — элира Тайнига йоле.

Тайниг вистхилча йол хлумма а кхера ца елира, мелххо а хазахетта тлараш туьйхира цо, когаш тлехь ирах а кхийсалуш:

— Бакъ волу! Бакъ волу клант ву! Сан бакъ волу, дийна клант ву! — бохуш. Юха цлаьххьана саца а соцуш хаьттира цо!

— Хьо хлинццалц вист хлунда ца хуьлура?

— Верзина вара со. Эхь хетара суна, — аьлла, жоп делира Тайнига.

— Цундела лара хьо хьайна мотт хаьийла ца хоуьйтуш?

— Лара.

— Кхин хир вац хьо верзина. Аса дуккха а тайп-тайпана бедарш тоьгур ю хьуна. Дика дуй?

— Ду. Аса а дийр ду ахьа аьл-аьлларг.

Иштта барт бира цара.

Амма уггар хьалхарчу буса ца лардаделира Тайниге шен дош. Суьйранна длаюьжуш, йола йодика йира Тайниган. Юха элира цо:

— Харцахьара а ца лелаш длавижалахь!

— Дика ду.

— Цхьанххьа а ма глолахь.

— Гур вац.

— Уьйтла а ма валалахь, жлаьлеща лоцур ву хьо.

— Вер вац.

Йол длайижира. «Жлаьлеш-м сан доттагий ду. Соьца цхьаьна духкуш дара уьш-м. Суна туькнахь церан мотт леманийла ца хууш, бохуш хир ду йола. жлаьлех ларло бохуш», — ойла йора Тайниго. Тлаккха жимма хан яьлча сацам бира цо. йола шена бедарш а тегна дика болх барна, йолана цхьа дика дан. Шен ловзочу хлуманашна гонаха йола тайп-тайпана

зезагаш хиттадарх Тайниго сацам бира йолана зезагаш дукха деза, аьлла.

Массо а длатийначу хенахь йолана арара зезагаш лахь ваха уьйта велира Тайниг. Оцу сохьта доккха месала жлаьла чухьаьдира цунна.

— Галх! Галх! — бохуш лета а леташ.

— Галх! — элира Тайниго жлаьлина дуьхьал. — Духадала! Со кхузахь вехаш вуйла ца хаьа хьуна?

Жлаьла цлога а ластийна, хьаста а делла ragly klel дладахара.

Кех велира Тайниг. Чехкачу боларца, илли а бохуш, юьртах аравелира иза.

Буйса Iaьржа яра. Дикка Тайниг длавахча гучубелира можа бутт. Боьлуш хьоьжура иза Тайниге, цунах ца бешаш санна.

— Хлей Тайниг! Хьо стенга воьду буйса а йолийтина? Акхароша длакхоллур ву хьо! Цехьа верза! — бохуш мохь беттара цо. Тайнигана ца хезира; бутт дукха генахь бара.

Цаьххьана кед-кедийл, кьизгаш бляьргаш а болуш новкьахь цхьа жлаьлех тера хлума дуьхьал елира Тайнигана. Тайниго мохь туьйхира:

— Галх! Галх! Жлаьла, длада ла новкьара! — аьлла.

Амма Тайнигана жлаьла тарделларг борз яра. Иза новкьара дла-м муххале а це елира, ткьа мелххо а, Тайниган жима хиларе ца хьожуш, тлекхетта бага а воьллина вадийна хьуьн юккье вехьира. Мохь хьоькхура Тайниго «ма-ма!» бохуш, амма орцах вала стагга а вацара. Дитташний, коьллашний юккьехула вадийна вехьина, цхьа ирзо долчу, кхаьчча лаьтта охьакхоьссира барзо Тайниг. Оцу сохьта цхьацца аглорхула тлехьаьдда берзан ши клеца Тайнигах хьожажа яха хьюттира. Нана-борз юха а едда длаяхара ижу лаха.

Чохъ са доцуш санна, Іуъллурѧ Тайниг. Ткъѧ бер-
зан клезий. цкъѧ хьалха хьожѧ а яьхна, тлаккха ловза
дагадеана, цхьабосса клегарнехьѧ а лилхина юха
Тайнигана чухьабдира. Цхьана тлахъаблла долчу
клезано хьалха катуьйхира Тайнигах, тлаккха, ша
цергашца схьалаьцна коч дла а ца хьѧцуш, доггах
дла-схьѧ ластийра цо иза. Дукха члогла дла-схьѧ ла-
сторна Тайниг багахь сацо ницкъ ца кхечира клезан.
Тайниг, цуьнан багара хеца а велла, куьлла санна,
хлаваэхула вахана цхьана коьллаш юккъе вуьйжира.
Клезий глѧддахана цийза а цийзаш куллана гонаха
хьѧвзира Тайниг лѧхуш. Тайниг, клезий жимма
пацкъар довлѧ а лардина, куллана юххехь долчу
диттана тле хьѧбдира. Цунах бѧьрг кхетта клезий
чухахкаделира иза схьалаца. Амма Тайниг ишттачу
меттехь члогла тлахъаблла вара. Бѧьрган неглар ту-
хучу сохьта иза дитта тле велира. Клезий шайга иза
схьѧ ца лацаваларна карзахдевлла цийзаш диттана
гонаха хьийзара, хьѧла а кхийсалѧш.

Хьун лѧьста яьлла яра, дитташ вовшашна юх-юх-
хехь дара, гаьннаш вовших а хьѧкхѧлуш. Тайниг,
гаьн тлѧра гаьн тле эккхаш, кхин лѧьтта охьѧ а ца
вуссуш генна дѧвахарѧ.

Цунна, хлинца-м велира ша цу балѧх, аьлла, хѧт-
тачу хѧнахь, дитт тлѧхь хинна Іачу цхьана чанан клѧр-
нина тлѧлоттавелира иза. Чанан клѧрнино, кѧтоьхна
схьѧ а лѧьцна. хьѧлаайира иза, лѧррина, цуьнга бет-
тасехь хьѧжѧ дагадеана. Лазийначу Тайниго мохь
хьѧькхира «ма-ма!» — аьлла. Цо мохь хьѧькхча ѧ-
гѧзъяханчу чанан клѧрнино доггах куьг ластийра,
Тайнигана тлѧра тоха дагахь. Ткъѧ куьг вѧн лаза а
дѧш, диттах кхийтира, чанан клѧрни гѧл а яьлла дит-
та тлѧра Іункарнехьѧ чу юьйжира. Лазош, дап' —
аьлла, лѧьтта кхийтира иза, ткъѧ Тайниг гѧйби тле
вужуш санна, чанан клѧрнина тле вуьйжира. Тлаккха

чанан кlorни меттаяле, аьлла, дlавккхина ведира
иза.

Мох санна, чехка ведда воьддушехь дагадаьхки-
ра цунна йола шег аьлла дешнаш: цхьанхьа а ма
гloлахь! «Ла хlунда ца дуьйгlира аса сайна диканна
аьллачу дешнашка! Айса делла дош дохадарна, хи-
ладеззарг хили суна! Кху хьуьна юккьера дийна
аравалахь кхин цкъанцкъа а дохор дац аса сайн
дош!» — бохуш, ойланаш еш вогlура Тайниг. Цlаьх-
хьана, дуьне lадо санна, чloгла мохь белира, Тайни-
ган юьхьа дуьхьал йовха le кхийтира. Тайниг охьа-
вуьйжира. Цунна тle хloьттина лaьтташ лубста яьл-
ла кхес а йолуш, доккха буьрса лом дара.

Ша дийна вац моттуьйтуш lуьллурa Тайниг. Лoь-
мо ког а тесна хьалакхоьссира иза. Диттан гаьннаш-
на юккъехула хьалавахара Тайниг, юха ша охьава
воьлча куьйгаш дlа а кховдийна цхьана генах тасаве-
лира иза. Дитта клелара лом, жимма дlа-схьа хьoь-
жуш а лaьттина, дlадахара. Тlаккха наргlат ваьлла-
чу Тайниго кlorгга садаьккхира. Амма ца хиллера
иза хlумма а бохамах клелхьара ваьлла. Мичара
йогlу ца хууш тlехьаша кaтоьхна бухlано мlарашца
къевллина дlалецира цуьнан коч, тlаккха тlемаш а
тоьхна хlаваэхула дlаяхара иза. мlарех кхозуш Тай-
ниг а волуш. Лaг хьалхахьа дlа а дахдина, мlарех
Тайниг кхозу когаш тlехьахьа дlа а бахийтина,
шуьйра тlемаш лестош йогlучу бухlана ца хаалуш,
Тайниго шена тlера коч дlаяьккхира, амма хlette а
цo коч карара дlа ца хьoьцуш, дlахьoш вара иза бу-
хlано. Цхьана лекхачу диттийн гаьннашна юккъеху-
ла бухlа чекхийолуш, коч дlа а хьoьцуш цхьана гах
катуьйхира Тайниго. Бухlа коч а эсна дlаяхара.
Кхоьруш, вeгош цу дитта тlехь буьйса яккха саций-
ра Тайниго, лaхашхула кхерсташ дукха акхарой
хиларна.

Цхьа хан яьллачу хенахь даин татанаш хезира Тайнигана ша тлехь волчу дитт тлера схьа. Сема ладоглуш дла-схьа хьаьжира иза. Гира цунна цхьана гаьн тлехьара шег а хьобжуш. ша тергалвеш цхьа жима экха. И шех кхобрийла а хиина майраваьллачу Тайнига мохь туьйхира.

— Хлей! — аьлла.

Амма жима экха меттах а ца хьайра.

— Хлей, экха гучудалахьа! — аьлла, шолгла а мохь туьйхира Тайниго, юха оцу сохьта ког а шершина галваьлла охьавожжаза висира иза мохь а хьокхуш: — Вай, ма-ма!

Цо и мохь ма хьаьккхинехь гаьн тлехьара гучуделира жима экха.

— Тайниг! — аьлла, кхайкхира цо.

— Тарсал! — аьлла, туьканахь хилла шен доттаг! евзина, хазахетта хьаьвзира Тайниг. — Хьо муха кхачна кхуза?

— Деха дийца дезаш ду соьца хилларг, — элира Тайниго доккха са а доккхуш.

— Хлоккхузахь лер кхераме ду. Буйсанна шайна ижу лаха арайовлнй лелаш хуьлу бухланаш. Вало, сан ца чу глур ду вайшиь.

— Со хиницца вели цхьана бухланан карара.

— Гой хьуна! Вало чехка.

Диттан хари чу делира и шиь. Чохь готта-м дара, амма доттаглашна хара готта хилар хлумма а хаалуш дацара.

— Меца вуй хьо Тайниг? — аьлла, шен метта клелхьара схьадехира тарсало хьуьнан блараш. Хлан, даахьа блараш.

Блараш а кегдеш, роьглехь шайца хилларг дийцира цара шиммо вовшашна. Тайнига, вайна ма хаьара шеца хилларг дийцинчул глаьхьа, шеца хилларг дийцира тарсало:

— Хьо эцна йола длави́гичул тлаьхьа туькана веара цхьа стаг. Вехха дла-схьа хьоьжуш а лавттина хаьттира цо: «Тарсалан хлун мах бу?» — аьлла. Шен хаттарна жоп делча, цо со эца а эцна таллийна шен кисана йоьлтира. Ахьа боху а, ца боху а, цхьа са дукьдели сан цу кисанахь! Са а ца тохаделла цхьа-ши сахьт хан яьлча кисанара хьалаелира со. Ткьа суна гушдерг хлун ду алахь? Лилула сийна стигал! Со эцна яхьаш воглург «хур-тлур», бохуш наб еш луьллу сийначу бай тлехь, юххехь бацалахь луьллуш даьсса шиша а долуш. Хаза хийти суна дукхе дукха члогла! Аса дукха сатийсинчу кхаьчнера со. Кхин ойланаш ца еш кху хьуьнах юьйтира со!

— Кхочуш хили-кх хьан дагара!

— Хили те. Ткьа хьо зезагаш лахьо араваьлла? Ма ву-кх хьо ва-м ткьа! Буса хьан лехьадо зезагаш? Хлан, хьо вуьзний?

— Вуьзна.

— Хieta дладуьжур ду вайшинь. Кхана вайна са хуьллуш аса самавоккхур ву хьо. Тлаккха зезагаш а лахьийна новкьа а воккхур ву. Суна хлициале массо а маьлг евзу кху хьун юккьехь. Хлан, длавижа.

— Аса цхьа хаттар де хьоьга?

— Де.

— Кху хьуьнах члогла кхераме ду, дукха акхарай ду хьуьнаххула кхерташ. Хьо соьца длаеача муха хир дара? Цхьаьний дехар дара вайшинь. Массо а адамаш дац хьуна цхьатера, хьо туьканара эцнарг санна яц со эцнарг а. Хла?

— Со-м дуьхьал яц. Хьоьца цхьаьна хиларх-м аса доккха дозалла до. Тохура, туьканахь санна, лечкьардигех а ловзур ду вайшинь.

— Хieta, луьйранна сахуьллуш новкьа дер ду вайшинь.

Сахиллац наб иира Тайнигой, Тарсалтой. Іуьйран-
на хьалххе самаелира Тарсал, цо самаваьккхира наб
дукха езаш волу Тайниг.

Дахара и шиъ цхьаьний. Дукха хаза, аьхна хьожа
йоглу зезагаш а дехира цара новкъахь.

Йол самаялале цла кхечира и шиъ. Йола шен лов-
зочу хлуманех ловзучу меттехь. хьажош зезагаш
дла а хлиттийна, дладжира Тайниггий, Тарсаллий,
кхин цкъа а буса цхьанхьа а ког ца баккха чларло а
йина. Цул тлаьхьа ша муьлхха дош делча и доха а
а ца дора Тайниго.

ЧУЛАЦАМ

Болат-гiлала йожар	3
Курчу бухiанна хилларг	60
Борз хiунда угу .	62
Цхьосал муха кхерийра	64
Зингат	66
Кiанталг	71
Тайниг	80

У. Гайсултанов.
ПАДЕНИЕ „БОЛАТ-КАЛЫ“.

Сборник рассказов для детей.

На чеченском языке.

Редактор Мусаев М.
Художник Артемьев А. А.
Худож. редактор Ефременко А. И.
Техн. редактор Юппев Х. Д.
Корректор Вагапова А. Б.

*

Сдано в набор 18.VI 1959 г. Подписано к печати 15. VIII 1959 г.
Формат 60х84^{1/8} Объем 5,75 п. л. (4,657) Уч.-изд. л. 3,95
СФ01804 Тираж 2000.

Чечено-Ингушское книжное издательство,
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

*

Заказ № 3894.

Типография имени 11 августа 1918 года,
Грозный, проспект Революции, 30/3.

Цена 1 р. 40 к.

МАХ
ЦЕНА 1 с. 40 к.

160

Грозный
1959

An abstract painting featuring a tall, white, angular tower-like structure on the right side. The background is a solid light pinkish-orange. The foreground and middle ground are composed of large, expressive brushstrokes in shades of white, light blue, and dark blue. There are some dark, irregular shapes that could be interpreted as birds or abstract forms. The overall style is gestural and expressive.